

ELAFITSKO OTOČJE U SREDNJEM VIJEKU

IVANA TOMAS

Prve vijesti o sudbini Elafita u ranom srednjem vijeku saznajemo iz pera dubrovačkih kroničara kod kojih, međutim, nailazimo na različite podatke o tome jesu li otoci Šipan, Lopud i Koločep sastavni dio prvotnog izvangradskog teritorija Dubrovnika (distrikta, kotara) ili su pod vlašću Zahumlja, tj. Duklje, pa su kasnije ustupljeni Dubrovčanima. Prema jednoj od najstarijih kronika koju je sastavio Nikola Ranjina (Nicolai de Ragnina) (o. 1490. - nakon 1577.), bilježimo da su Dubrovčani prije stjecanja Župe, Brgata, Šumeta, Rijeke i Zatona, odnosno kopnenog područja distrikta (*Astarea, terra firma, hereditas*) posjedovali Koločep.¹ Drukčije vijesti donosi Ludovik Crijević (Cerva) Tubero(n) (1459.-1527.), u djelu *Commentarii de temporibus suis (Komentari o mojem vremenu)*, gdje piše da su Slaveni nakon jedne bitke sa Saracenicima dio otoka poklonili, a ostale prodali Dubrovčanima.²

Iako Tubero(n) ne navodi o kojim je otocima riječ, kao ni to kada se taj događaj zbio, u djelima će kasnijih historiografa prevladati mišljenje da se radi o tri najznačajnija Elafitska otoka, koje je Grad dobio od jednog dalmatinskog ili slavenskog (hrvatskog, srpskog, zahumskog, dukljanskog) vladara, darovima ili kupnjom u širem vremenskom razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Tako Mavro Orbini (u. 1614.), pisac djela *Il Regno degli Slavi (Kraljevstvo Slavena)*, smatra da je Šipan, Lopud i Koločep, Dubrovčanima prodao godine 1075. kralj Silvestar, sin dalmatinskog kralja Prelemira.³ Slično piše nekoliko godina kasnije i Jakov Lukarević (Luccari) (1551.-1615.), u radu *Copioso ristretto degli annali di Ragusa (Opširni izvod iz dubrovačkih ljetopisa)*, s tom razlikom, što prodaju tih otoka smješta u kraj 9., tj. u drugu polovinu 10. stoljeća.⁴ Od

---

¹ Lučić, 1973: 45; Lučić, 1990: 35.

² Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 35.

³ M. Orbini piše da je Silvestar, sin dalmatinskog kralja Prelemira, bježeći zajedno, s majkom, pred gnjevom podanika, pronašao spas u Dubrovniku. Uz pomoć Dubrovčana kasnije je zavladao svojim kraljevstvom, a njima je u znak zahvalnosti prodao tri otoka što ih Plinije naziva Elafitima (Šipan, Lopud i Koločep). Dalje navodi da su nakon toga, 1075. g., u Dubrovniku pronašli spas sinovi Branislavovi, bježeći pred dukljanskim kraljem Konstantinom Bodinom. [Orbini, 1999 (1601): 258; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 35].

⁴ J. Lukarević (Luccari) donosi da je Siva, udovica dalmatinskog kralja Bogoslava, pobjegla sa sinom Silvestrom u Dubrovnik. Nakon što je prestala buna u njezinu kraljevstvu, uz pomoć Dubrovčana, na očinsko prijestolje vratio se kralj Silvestar. Potom iznosi da je Silvestar

ostalih autora valja navesti Sara Crijevića (Serafin Cerva) (1686.-1759.), prema kome je Silvestar bio u rodbinskoj vezi s kraljem Petrom Krešimirom IV. i Elafite je navodno Dubrovčanima darovao godine 1080.⁵ Istoga je mišljenja Ivan Marija Matijašević (Mattei) (1714.-1791.), ali dodaje da je taj vladar bio praunuk Pavlimira i nećak Petra Krešimira.⁶ O tome da je Silvestar bio, pak, srpski kralj piše Daniele Farlati (1690.-1773.),⁷ dok Johann Christian von Engel (1770.-1814.), drži da ih je darovao dukljanski vladar Mihajlo, između 1050. i 1080. godine.⁸

Iako će dugo vremena u historiografiji prevladavati mišljenje da je Grad naknadno stekao Elafite,⁹ Josip Lučić uvjerljivo je obrazložio da su oni (oduvi-jek) bili sastavni dio prvotnog izvangradskog teritorija Dubrovnika.¹⁰ Tako je Lučić na temelju iscrpne analize podataka koje donose dubrovački kroničari i kasniji historiografi, dokazao da Otoci nisu pripadali Zahumlju (tj. Duklji) i da su od 7. stoljeća dio gradskoga distrikta.¹¹ Svoju pretpostavku dodatno je potvrdio toponomastikom, ali i činjenicom da u sačuvanim vrelima nikada nije bilo razmirica između raških vladara (baštinika zahumskog, tj. zetskog teritorija na tim prostorima) i Dubrovčana zbog Elafita.¹² O povezanosti Grada i njego-

povoljno prodao Dubrovčanima Šipan, Lopud i Koločep. Prema tumačenju J. Lučića to se najvjerojatnije zbilo u vrijeme pontifikata pape Ivana VIII. (872.-882.) ili Lava VIII. (963.-965.). [Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36].

⁵ Lisičar, 1932: 23; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁶ Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁷ U VI. svesku djela *Illyricum Sacrum* spominje se da je Silvestar, sin Boleslava i nećak Predimira, pronašao utočište u Dubrovniku, a nakon povratka na očinsko prijestolje 1080. g., Dubrovčanima je prodao ili darovao Elafite. [Farlati-Coleti, 1808: 41, 71; Lučić, 1990: 36].

⁸ Lisičar, 1932: 24-25; Lučić, 1973: 46; Lučić, 1990: 36.

⁹ Mišljenje da su Elafiti (oduvi-jek) bili dio prvotnog dubrovačkog distrikta nalazimo i kod dvojice istraživača s početka 20. st. - K. Jireček i B. Cvjetković. Međutim, sve do druge polovine toga stoljeća, pa čak i kasnije, većina istraživača misli da se radilo o naknadno dobivenom teritoriju, i to krajem 10. ili tijekom 11. st., od strane zahumskih (dukljanskih) ili hrvatskih vladara: Bjelovučić, 1929: 22-27; Lisičar, 1932: 22-23, 26; Skok, 1950: 23; Marinović, 1954: 194-195; Puhiera, 1956: 238-244; T. Marasović, 1997: 8; T. Marasović, 2013: 195.

¹⁰ Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40. Sličnog je mišljenja i V. Foretić koji upozorava na opis bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta (905.-959.) u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastalom oko 949. g., u kojem car spominje da tema Dalmacija ima sve do Beneventa mnogo otoka. U te otoke Foretić ubraja Elafite i zaključuje da su ih Dubrovčani posjedovali u vrijeme Porfirogeneta, dakle sredinom 10. st. [Foretić, 1980: 20, 123; Lučić, 1973: 49-50; Lučić, 1990: 35, 39]. Isti autor dopušta mogućnost, na temelju jednog podatka iz Lukarevićeve kronike, da ih je Općina dubrovačka možda posjedovala od 9. st. [Lučić, 1973: 50; Lučić, 1990: 35].

¹¹ Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40.

¹² Lučić, 1973: 45-50; Lučić, 1990: 34-40.

va distrikta u ranim stoljećima srednjeg vijeka, svjedoče i arheološki nalazi. Riječ je o ostacima predromaničke kamene plastike kod koje nailazimo na bliske paralele s onima u Dubrovniku, što bi potvrđivalo kulturno-povijesnu vezanost Grada i Otoka u to doba. Na temelju podrobnije analize tih ulomaka moguće je utvrditi da su na Elafitskom otočju (kao i u Dubrovniku), u periodu od kasnog 8. do sredine 10. stoljeća bile dvije (predromaničke) graditeljske etape.

* * *

Prva graditeljska aktivnost događa se u kasnom 8. i(li) ranom 9. stoljeću, a najveći broj otkrivenih nalaza potječe s Lopuda. Najvažniji nalazi na tom dubrovačkom otoku otkriveni su na lokalitetu crkve sv. Ilije, na predjelu Sutiona (Sutionik), gdje je nađeno više ulomaka (rano)srednjovjekovne skulpture.¹³ Među njima značajno je otkriće dosad neobjavljenog pilastra oltarne ograde, isklesanog od vapnenca¹⁴ (**Tb. 6, sl. 1-2**). Riječ je o cjelovito očuvanom pilastru, velikih dimenzija (širine čak 30 cm), na kojemu je izveden križ i tri učvorena krupno modelirana medaljona koji dominiraju plohom. Visoka kvaliteta izvedbe reljefa, kao i karakterističan repertoar simboličnih i vegetabilnih motiva, koji nisu podređeni strogoj geometrizaciji razvijenog predromaničkog stila, ukazuju na njegovu srodnost s dubrovačkom skulpturom kasnog 8. i(li) ranog 9. stoljeća. Istovjetne lisnate medaljone nalazimo na ulomku jednog pluteja iz Pustijerne, ali i na više primjera onovremene skulpture Boke kotorske.¹⁵ S obzirom na monumentalne dimenzije pilastra i mjesto njegova pronalaska, moglo bi se pomišljati da je resio veće sakralno zdanje na toj otočkoj lokaciji. Imajući u vidu da na širem dubrovačkom prostoru u to doba ne bilježimo intenzivniju izgradnju novih građevina, već da

¹³ Svi ulomci (rano)srednjovjekovne arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja otkriveni na toj lokaciji nalaze se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. No, velik broj njih fragmentarno je očuvan pa ih nije moguće preciznije datirati. Vidi više u: Izvještaji, Dnevnici istraživanja i Fototeka KODU, 1973-1979.

¹⁴ Ulomak pilastra oltarne ograde (šir. 30 cm, vis. 88 cm i deb. 15 cm), isklesan je od vapnenca, a pronađen je 1979 g. uz raniji južni zid s nišama i nalazi se u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Oblikuju ga dva ulomka, koja se spajaju po lomu. Dobro je očuvan, a nedostaje mu manji dio gornjeg ruba. S lijeve strane nalazi se utor za plutej. Ulomak nije objavljen.

¹⁵ Ulomak ploče oltarne ograde (šir. 87 cm, vis. 56 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca, a nađen je na Pustijerni i nalazi se u Arheološkom muzeju u Dubrovniku (dalje: AMD) (Inv. br. 3337). Srodne lisnate medaljone bilježimo na nizu onodobnih reljefa na istočno-jadranskoj obali, a napose u geografski bliskoj Boki kotorskoj. Za bokeljske reljefe vidi više u: Zornija, 2014: 115-164; Zornija, 2016: 23-40.

se uglavnom radilo o obnovama ranijih spomenika,¹⁶ kao i to da su sve kasnije podignute predromaničke i ranoromaničke crkve na Elafitskom otočju bile skromnih dimenzija (primjerice prosječna širina pilastara njihovih oltarnih ograda iznosi između 16 i 22 cm.),¹⁷ vrlo je vjerojatno da je pilastar takvih dimenzija bio vezan za opremanje starije (ranokršćanske) građevine. S tim u vezi valja ponoviti ovdje iznesene podatke da je na lokalitetu crkve sv. Ilije (Sutiona) utvrđeno postojanje ranijih slojeva arhitekture, te ranokršćanske skulpture. Spomenuta pretpostavka o obnovi starijeg zdanja na tom lokalitetu bila bi u skladu s nizom onovremenih obnova ranokršćanskih spomenika zasvjedočenih na istočnojadranskom prostoru.¹⁸

¹⁶ U tom periodu od dubrovačkih spomenika bila je obnovljena katedrala gdje je pronađeno ponajviše ulomaka tog najranijeg sloja predromaničke skulpture, a veći broj njih nađen je i u Sv. Stjepanu na Pustijerni. Ostali fragmenti otkriveni su Na Andriji i u samostanu sv. Marije od Kaštela. Nažalost, izostanak građevinskih ostataka na potonja dva lokaliteta onemogućuje nam da sudimo kojem su sakralnom zdanju pripadali. Moguće je da se radilo o nekoj ranokršćanskoj crkvi koja je u to doba bila obnovljena, a na što bi mogli ukazivati kasnoantički kapiteli nađeni Na Andriji. Vidi više u: Tomas, 2014: 19-31.

¹⁷ O tome svjedoče sačuvani pilastri oltarnih ograda, kao i njihove baze s utorima za pilastre u: Sv. Nikoli kod Donjeg Čela, Sv. Barbari u Borju, Sv. Franu u uvali Jekavac i Sv. Mihajlu kod Donjeg Čela na otoku Koločepu; Sv. Ivanu Krstitelju na Ivanjem brdu i Sv. Nikoli (Grčkom) na brdu Polačica na otoku Lopudu; te Sigurati u Dubrovniku. Vidi više u Tomas, 2014: 73, 121-122, 129, 137, 149, 155-156, 163.

¹⁸ O obnovama starijih svetišta duž istočnojadranske obale svjedoči otkrivena predromanička skulptura iz kasnog 8. i (li) ranog 9. st.: Novigrad [Jurković-Matejčić-Ziherl, 2006], Osor [Čus-Rukonić, 1991; Jarak, 2007: 57-97], Rab [Jarak, 2007: 57-97; Jarak, 2010: 88-94], Zadar [Petricioli, 1995: 74-83; Jakšić, 2008: 395-406; Jakšić-Hilje, 2008: 16-26, 84-102, kat. br. 009-023; Josipović, 2013: 21-57], Split [Rapanić, 1987: 115-130; Basić-Jurković, 2011: 149-183; Piteša, 2012] i Kotor [Jakšić, 1999-2000: 129-149, Jakšić, 2009-10: 92-109; Zornija, 2014: 115-184; Zornija, 2016: 23-40]. Isti sloj skulpture zasvjedočen je u Dubrovniku i njegovu distriktu (Elafitsko otočje, Mrkan, Rijeka dubrovačka), a radi se uglavnom o obnovama starijih svetišta [Tomas, 2014: 30-32, 99-103]. Spomenuto ukazuje na to da su u to doba izgleda u najvećoj mjeri bile u upotrebi ranokršćanske crkve. S tim u vezi treba istaknuti i to da je u novije vrijeme utvrđeno da su neki spomenici, a za koje se ranije smatralo da su predromaničkog podrijetla, zapravo, kasnoantičke građevine, kao što je to slučaj s trobrodnom katedralom u Biogradu [Vežić, 2009: 198-204; Josipović, 2013: 55]. Od novopodignutih spomenika u ranom 9. st. valja navesti zadarskog Sv. Donata i kotorskog Sv. Tripuna. Na prostoru omeđenom rijekama Krkom i Cetinom, također, mahom su zabilježene pregradnje u tom razdoblju, dok nove gradnje većinom treba vezati uz period od polovine 9. st., a osobito za 10. i 11. st. [Jurković, 1990: 191-213; Jakšić, 1997: 41-54; Jakšić, 2008: 103-112; Jakšić, 2009: 64-69]. Na prostoru koji je obuhvaćala Sklavinija Hrvatska, u ranom 9. st., s većom sigurnošću, datirana je jedino crkva sv. Marije u Biskupiji kod Knina [Milošević, 2002; Milošević, 2007: 87-101]. Također, novija istraživanja otvorila su mogućnost ranije datacije pojedinih šesterolisnih građevina, koje su na temelju arhitektonske plastike i ulomaka liturgijskog namještaja, uglavnom, bile datirane u šire razdoblje od 9. do 11. st.

Na otoku Lopudu zabilježeno je i više pojedinačnih nalaza te najranije faze predromaničke kamene plastike. Tako je jedan veći i kvalitetno isklesani reljef uzidan u dvorište crkve Gospe od Šunja¹⁹ (**Tb. 6, sl. 3**). Na prednjoj plohi je simetrična kompozicija s velikim središnjim križem, dok su s obje bočne strane po jedan manji križ i cvjetni motivi. Sličnu kompoziciju križa s trolistima i osmerolatičnim cvijetom, bilježimo na ulomku uzidanom u crkvu sv. Duha u Komolcu u Rijeci dubrovačkoj.²⁰ O funkciji lopudske ploče teško je suditi, jer ne znamo njezinu debljinu. Na temelju poznatih nam dimenzija (šir. 40 cm i vis. 60 cm) vjerojatno se nije radilo o pluteju ograde svetišta (jer je preniska za nju), pa je možda riječ o nekoj vrsti recipijenta.

Istom sloju skulpture pripadaju i dva lučna ulomka nađena u Sv. Ivanu Krstitelju na Ivanjem brdu²¹ (**Tb. 6, sl. 4**). Na oba je izveden identično oblikovan luk u vidu troprute pletenice, a njezina naglašeno zaobljena modelacija, s okom u središtu svakog čvora, ukazuje na ranije razdoblje predromaničke dekoracije. Srodno oblikovanje pletenice uočljivo je na više bokokotorskih reljefa iz kasnog 8. i(li) ranog 9. stoljeća.²² Njihov nastanak u to doba potvrđuje nam i modelacija trolisnog cvijeta te djelomično očuvana hasta križa. Lučni oblik, kao i dimenzije oba ulomka s lukom, koji je za 10 cm istaknut i urešen troprutom pletenicom, upućuju na to da se najvjerojatnije radilo o dijelovima lunete portala. U prilog tome govorio bi i raspored motiva na njima isklesan, tj. izvedba simboličnih i vegetabilnih motiva u unutrašnjosti lunete, te pletenice na lučno istaknutom okviru, jer je identičan raspored uočljiv na onodobnoj luneti iz bokeljske crkve sv. Luke u Škaljarima.²³ Nekoliko fragmenata kamene plastike uzidano je i u crkvu sv. Ivana Krstitelja, od kojih su dva u zidu svetišta. U južnom zidu je veći reljef, s gusto raspoređenim interferirajućim

¹⁹ Ulomak ploče (šir. 40 cm i vis. 60 cm), isklesan je od vapnenca. Uzidan je u zid dvorišta crkve Gospe od Šunja pa mu nije moguće odrediti debljinu. Reljef je prvi opisao V. Lisičar 1931. g., ali nije objavio njegovu fotografiju [Lisičar, 1931: 13]. Snimak te ploče nedavno je objavio T. Marasović. [T. Marasović, 2013: 242, sl. 251. b.].

²⁰ Ulomak ploče iz crkve sv. Duha u Komolcu prvi je pripisao najranijoj fazi predromaničke skulpture M. Jurković [Jurković, 1984: 77-78; Jurković, 1985: 193]. O njemu su kasnije pisali: Žile, 1995 (1991): 151, sl. 14. i Zornija, 2014: 171-172, T. XXX. Potonja autorica uočila je njegovu sličnost s lopudskom pločom.

²¹ Ulomci lunete portala (dimenzije s okvirom: šir. 25 cm, vis. 19 cm i deb. 16 cm; šir. 28 cm, vis. 19 cm i deb. 16 cm, dimenzije okvira: šir. 10 cm i vis. 10 cm). Pronašao ih je V. Lisičar u crkvi sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, a danas se nalaze u *Župnoj zbirci* u Lopudu. Njihovu fotografiju prvi je publicirao V. Lisičar 1931. g., ali ulomke nije opisao. [Lisičar, 1931: sl. 13].

²² Jakšić, 2009-10: 96-99, 102-104, 106; Zornija, 2014: 115-136, 374-375; Zornija, 2016: 23-40.

²³ Usp. u: Zornija, 2014: 374-375, B.2.02.

arkadama koje su u podnožju zaključene volutama.²⁴ Način oblikovanja voluta odgovara onima na pilastru sa Sutione, a sličan motiv arkada nalazimo i na jednom ulomku iz dubrovačke katedrale te na više onovremene skulpture duž istočne i zapadne obale Jadrana.²⁵ Uzimajući u obzir da se radi o horizontalnoj kompoziciji reljefa, vjerojatno nije riječ o pilastru oltarne ograde već o nekom vijencu. Iako je takav motiv arkada čest kod vijenaca pluteja, visina lopudskog reljefa (21 cm) veća je od one uobičajene za njih (12-15 cm). Stoga nije jasno je li se radilo o fragmentu pluteja ili je taj vijenac imao drugu funkciju. Drugi reljef uzidan je na sjevernoj strani svetišta, a na njemu je niz sukcesivno slaganih S motiva koji djeluju poput pletenice.²⁶ S obzirom na to da u izvedbi nije prisutna stroga geometrizacija karakteristična za zrelu predromaničku skulpturu, možemo ga pripisati ranijem sloju predromaničke plastike. No, o funkciji tog ulomka nije moguće donositi zaključke zbog njegove fragmentarne sačuvanosti.

Jesu li ulomci iz Gospe od Šunja i Sv. Ivana Krstitelja bili dio opreme iste građevine, ne možemo pouzdano znati. Postoji mogućnost da su neki od njih potjecali sa Sutione jer se tamo, po svemu sudeći, nalazilo veće sakralno zdanje. S tim u vezi treba spomenuti i prijenos ulomaka s te lokacije, o čemu svjedoči ranokršćanski mramorni kapitel uzidan u blizini crkve Gospe od Šunja.²⁷ Iako svim lopudskim nalazima nije moguće utvrditi provenijenciju, njihova nam brojnost govori o većoj graditeljskoj aktivnosti na tom dubrovačkom otoku. Otkriće, pak, monumentalnog pilastra sa Sutione moglo bi ukazivati na to da se u manjim sredinama, kao i u onim većim, obnavljaju starija svetišta i da su ona (još uvijek) u bogoštovnoj funkciji. Znatno manje nalaza bilježi-

²⁴ Ulomak vijenca (šir. 34 cm, vis. 21 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca.

²⁵ Motiv interferirajućih arkada nalazimo u Splitu (plutej oltarne ograde iz katedrale, Inv. br. S 1. i dva ulomka arhitrava, Inv. br. S 19. i Inv. br. S. 41, oba u Arheološkom muzeju u Splitu (AMS); ulomci vijenca iz krstionice), Kotoru, te u Muranu (plutej oltarne ograde, S. Donato), Bresci (ulomci vijenca, *Museo cristiano*), Vicenzi (plutej oltarne ograde, katedrala) i u Rimu (plutej oltarne ograde, S. Maria in Cosmedin). Navedeni primjeri na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana datiraju se u kraj 8. i(li) početak 9. st. [Piteša, 2012: 35-36; Basić-Jurković, 2011: 153 i d.; T. Marasović, 2011: 275; Panazza-Tagliaferri, 1966: 73-75]. Isti motiv izveden je na ploči oltarne ograde (šir. 38 cm, vis. 21 cm i deb. 11 cm), isklesanoj od vapnenca i otkrivenoj prilikom istraživanja dubrovačke katedrale osamdesetih godina 20. st. Ulomak je prvi objavio I. Žile, ali nije uočio da se radi o ranijoj fazi predromaničke skulpture [Žile, 2001: 462, T IV, sl. 4]. Spomenuto je zamijetila M. Zornija [Zornija, 2014: 169-171, T XXII].

²⁶ Ulomak reljefa (šir. 30 cm, vis. 7 cm i deb. 6 cm), isklesan je od vapnenca.

²⁷ Mramorni kapitel uzidan kod crkve Gospe od Šunja potjecao je sa Sutione, jer je identičan takav pronađen prilikom istraživanja tog lokaliteta. Za kapitel sa Sutione vidi u: Izvještaj KODU (10.10.), 1973: 3-4.

mo na ostala dva elafitska otoka. Među njima treba spomenuti dovratnik sa Šipana (Sv. Mihajlo, Pakljena) i pilastar s Koločepa (Sv. Nikola, Donje Čelo).²⁸ Na oba ulomka isklesan je istovjetni motiv biljne vitice, s krupnim trolistima i proširenim tuljcima na stabljici. Srodnu vijugavu biljnu viticu nalazimo na pluteju iz dubrovačkog Sv. Stjepana na Pustijerni, te na više kvarnerskih i bokokotorskih reljefa.²⁹ O provenijenciji te skulpture nemamo saznanja, odnosno ne možemo odrediti kojim je otočkim spomenicima izvorno pripadala. Iako se radi o manjem broju nalaza, njihovo nam prisustvo potvrđuje onovremene graditeljske zahvate i na ta dva otoka.

Uočena graditeljska aktivnost na Elafitima, upućuje na onodobnu snažniju kulturno-povijesnu vezanost Grada i njegovih otoka.³⁰ Činjenica da je isti sloj skulpture zasvjedočen i u drugim dijelovima ondašnjeg gradskog distrikta (Mrkan i Komolac), opravdano je pomišljati da su poticaji tih obnova dolazili iz obližnjeg biskupskog središta Dubrovnika.³¹ U prilog tome potrebno je navesti da su u to doba istovjetne graditeljske aktivnosti zabilježene duž istočnojadranske obale i to uglavnom u gradovima koji su, poput Dubrovnika, bili dijelom Bizantske Dalmacije, a što bi ukazivalo na to da se radilo o nekoj vrsti organizirane akcije predvođene crkvenim vlastima.³² Stoga u to vrijeme bilježimo snažniju vezanost Grada i njegova distrikta, ali i međusobnu povezanost Dubrovnika i ostalih istočnojadranskih središta Bizantske Dalmacije.

²⁸ Dovratnik portala sa Šipana, isklesan je od vapnenca. Ulomak je bio naknadno uzidan kao prag južnih vrata ranoromaničke crkve sv. Mihajla u Pakljeni, danas se nalazi u toj crkvi. Prvi ga je objavio J. Posedel pedesetih godina 20. st. [Posedel, 1952: 125, sl. 9.], a ranijem sloju predromaničke skulpture pripisala ga je M. Zornija [Zornija, 2014: 174, T. XXIII].

Pilastar oltarne ograde s Koločepa (šir. 22 cm, vis. 44 cm i deb. 10 cm), isklesan je od vapnenca i naknadno je bio uzidan u trijem crkve sv. Nikole kod Donjeg Čela. Pronađen je prilikom razlaganja trijema i istraživanja te crkve devedesetih godina 20. st. Prvi ga je objavio I. Žile [Žile, 2002: 257, 263; Žile, 2003: 78, 81, 122, T. XVI., sl. 1], a ranijoj fazi predromaničke skulpture pripisala ga je M. Zornija [Zornija, 2014: 173, T. XXIII].

²⁹ Plutej oltarne ograde (šir. 52 cm, vis. 66.5 cm i deb. 13-15 cm), isklesan je od mramora. Pronađen je u dubrovačkom Sv. Stjepanu na Pustijerni i nalazi se u AMD (Inv. br. 3699). Koločepske i šipanske ulomke dovela je u vezu s onovremenim bokeljskim reljefima M. Zornija [Zornija, 2014: 144, 173-174 i d.].

³⁰ Vidi više u: Tomas, 2014: 30-32.

³¹ Na Mrkanu je nađen jedan ulomak tog sloja predromaničke skulpture, isklesan je od vapnenca. Vjerojatno je riječ o pilastru oltarne ograde, nalazi se u AMD (Inv. br. 3867) [Menalo, 2006: 63, sl. 52]. U Komolcu u Rijeci dubrovačkoj pronađeni su ulomci zabata i ploče oltarne ograde [Jurković, 1984: 77-78; Jurković, 1985: 193; Žile, 1995 (1991): 151-153, sl. 14 i 16; Jakšić, 1999-2000: 138; Zornija, 2014: 171-172, T. XXX.]. Vidi više u: Tomas, 2014: 30-32.

³² Tomas, 2014: 30-32, sa starijom literaturom.

* * *

Drugu predromaničku graditeljsku etapu na Elafitskom otočju, moguće je dovesti u vezu s intenzivnim zahvatima obnove i izgradnje tijekom prve polovine ili sredine 10. stoljeća u južnodalmatinskom regionalnom središtu Dubrovniku, ali i u Stonu, onodobnom političkom i crkvenom sjedištu Zahumlja.³³ U tom periodu grade se i kupolna zdanja pa je tako u Dubrovniku podignuta reprezentativna crkva sv. Petra (Velikog), a u Stonu vladarska kapela sv. Mihajla za čiju izgradnju je najvjerojatnije bio zaslužan moćni zahumski knez Mihajlo Višević (prije 910. - nakon 928.).³⁴ Tada su izgrađene i dvije crkve s kupolom na Elafitima - Sv. Nikola (Sv. Vid) kod Donjeg Čela na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu. Obje elafitske crkve, kao i ona stonska, jednobrodne su trotravejne građevine, skromnih dimenzija, s četvrtasto oblikovanom apsidom izvana i po svojim arhitektonskim obilježjima ubrajaju se u spomenike tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.³⁵ Iako taj tip arhitekture nalazimo i u srednjoj Dalmaciji, po broju sačuvanih građevina na istočnoj obali Jadrana one predstavljaju najizrazitiji arhitektonski tip u graditeljstvu južne Dalmacije, i to upravo na dubrovačkom prostoru. Riječ je o sveukupno šesnaest spomenika, od kojih se njih čak dvanaest nalazi na Elafitskom otočju, i to šest na najmanjem otoku Koločepu (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju, Sv. Frano u uvali Jekavac i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i tri na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu). Tri spomenika sačuvana su u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika, od kojih dva na Prijekome (Sv. Nikola i crkva Preobraženja Kristova - Sigurata) i jedan u istočnom dijelu grada (Sv. Luka), dok je samo jedan zasvjedočen na prostoru nekadašnjeg Zahumlja -

³³ U Dubrovniku se gradi reprezentativna crkva sv. Petra (Velikog), radikalnije se obnavlja monumentalna katedrala, a obnovljena je i crkva sv. Stjepana na Pustijerni. Nekoliko onodobnih predromaničkih ulomaka uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre, ali im ne možemo odrediti provenijenciju. Dva ulomka nađena su i na Pilama (Sv. Andrija), dok se jedna monumentalna ploča oltarne ograde nalazi na lokalitetu Tri crkve. Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43. Također, značajnije obnove starijih zdanja, ali i podizanje novih nalazimo u susjednom Zahumlju, napose u političkom i crkvenom sjedištu Stonu, gdje je vladao knez Mihajlo Višević (prije 910. - nakon 928.). U tom periodu izgrađena je vladarska kapela sv. Mihajla na brdu Gradac, a obnovljena je i Sv. Mandaljena (tada u funkciji katedrale). Vidi više u: Tomas, 2014: 195-201, 208-227; Tomas, 2016: 41-60.

³⁴ Tomas, 2014: 32-43, 208-227; Tomas, 2016: 41-60.

³⁵ Spomenici toga tipa arhitekture detaljno su obrađeni u doktorskoj disertaciji Ivane Tomas. Vidi više u: Tomas, 2014: 7-235.

Sv. Mihajlo u Stonu. Među njima najranije su izgrađeni stonski Sv. Mihajlo, koločepski Sv. Nikola i lopudski Sv. Ivan Krstitelj (Tb. 7).

Na predromaničko podrijetlo dva elafitska zdanja ukazuje njihova skulptura, a radi se o ulomcima liturgijskog namještaja (pluteji oltarne ograde na Lopudu) i dijelovima arhitektonske plastike (dovratnici portala na Koločepu).³⁶ Na reljefima su izvedeni geometrijski prepletni ornamenti, s naglašenim *horror vacui*, a riječ je o međusobno zauzlanim „perecima“ i učvorenim nizovima kružnica koje presijecaju troprute dijagonalne trake. Likovno-morfološke karakteristike elafitskih reljefa odgovaraju zreloj predromaničkoj skulpturi prve polovine ili sredine 10. stoljeća, tj. tzv. *prvom pelješkom sloju*.³⁷ Srodne primjere takvih složenih geometrijskih kompozicijskih shema bilježimo kod onovremene dubrovačke skulpture (Sv. Petar (Veliki), katedrala, Sv. Stjepan, lokalitet Tri crkve), te na kamenoj opremi iz Sv. Mihajla u Stonu.³⁸

Obje elafitske crkve nalaze se izvan naseljena mjesta i na uzdignutom položaju, pri čemu treba istaknuti da je lopudski Sv. Ivan izgrađen na vrhu strme uzvisine koja je ponad naselja. Imajući u vidu mjesto njihova podizanja, kao i

³⁶ Od koločepskih dovratnika (gotovo) je u cijelosti očuvan sjeverni, dok su od južnoga nađeni manji fragmenti. Ulomak sjevernog dovratnika (šir. 16 cm, vis. 178 cm i deb. 36 cm), pronađen je u trijemu Sv. Nikole kod Donjeg Čela i danas je uzidan u portal te crkve. Tijekom razlaganja recentnih vrata, u rasteretnom luku, nađeno je više dijelova desnog dovratnika (tri su tašelirana u novonapravljeni dovratnik). Svi ulomci su isklesani od vapnenca, a na prednjoj strani izveden je okomiti niz međusobno zauzlanih „pereca“. [Žile, 2002: 261, 264; Žile, 2003: 83-84, 124; Peković, 2008: 15-16].

³⁷ Tzv. *prvi pelješki sloj* definirao je M. Jurković, a prepoznao ga je na kamenoj opremi iz Sv. Mihajla u Stonu i na tada tek djelomično objavljenom dubrovačkom materijalu (nekoliko ulomaka iz Sv. Stjepana na Pustijerni i Sv. Petra (Velikog)) [Jurković, 1983: 169-178, sl. 15, 23-25, 37-42; Jurković, 1984: 38-46, 74-77; Jurković, 1985: 185-186, 190-191]. Taj korpus dubrovačke skulpture danas je znatno obogaćen, a među spomenicima u Gradu najbrojniji primjeri otkriveni su u crkvi sv. Petra (Velikog). Riječ je o više od stotinjak ulomaka, od kojih najveći broj pripada liturgijskom namještaju, a radi se, uglavnom, o dobro očuvanim pločama oltarne ograde i dijelovima ciborija. Isti sloj skulpture nađen je u katedrali, Sv. Stjepanu na Pustijerni i Sv. Andriji na Pilama, dok se jedna monumentalna ploča oltarne ograde nalazi na lokalitetu Tri crkve. Također, više ulomaka uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre. Vidi više u: Tomas, 2014: 37-43, sa starijom literaturom.

³⁸ O onodobnoj skulpturi u Dubrovniku i Stonu vidi više u: Tomas, 2014: 37-43, 215-219, sa starijom literaturom; Tomas, 2016: 44-47. Srodna kompozicija s nizom zauzlanih „pereca“ onoj koločepskih dovratnika, isklesana je na ulomcima dovratnika u dubrovačkom Sv. Petra (Velikom) (danas su oni uzidani kao okviri parlatorija). Ulomke dovratnika iz Sv. Petra (Velikom) doveo je u vezu sa tzv. *prvim pelješkim slojem* M. Jurković i datirao ih je u prvu polovinu ili sredinu 10. st. [Jurković, 1984: 75; Jurković, 1985: 191-192]. Dovratnike u 10. st. datira i R. Menalo, te Ž. Peković [Menalo, 2006: 54, 66, sl. 28, sl. 64; Peković, 2010: 113-121]. Sličnu dataciju koločepskih reljefa predložio je I. Žile, ali ih ne dovodi u vezu s arhitektonskom plastikom iz dubrovačkog Sv. Petra (Velikog) [Žile, 2003: 78, 124].

³⁹ Na tu pretpostavku ukazao je već I. Fisković [I. Fisković, 2001: 417, 430].

to da se radi o građevinama skromnih dimenzija, čini se da nisu mogle služiti kao kongregacijske crkve.³⁹ Stoga je vjerojatnije bilo riječ o zavjetnim zdanjima, ali nije moguće utvrditi tko ih je izgradio, točnije radi li se o „privatnim“ crkvama koje je podigao pripadnik višeg društvenog sloja (zemljoposjednik ?) ili ih valja vezati za neku organiziranu otočku zajednicu.⁴⁰ Potonje bi možda mogli dovesti u vezu s lopudskim Sv. Ivanom, jer je u crkvu, doduše u ranoj romanici, uzidano više ulomaka sa znakom križa, a što bi upućivalo na to da se radilo o važnijem otočkom svetištu. Tome bi mogao odgovarati i njegov smještaj na vrhu uzvisine. Međutim, teško je donositi konkretnije zaključke jer nemamo uvid u onodobne posjedovne odnose na tim otocima.

Također, treba istaknuti da Sv. Nikola nije bio prvotni titular predromaničke crkve na Koločepu već je ona, po svemu sudeći, bila posvećena glasovitom mučeniku sv. Vidu. Naime, crkva sv. Nikole prvi je put arhivski zabilježena tek godine 1808. (kada je uz nju uređeno novo otočko groblje).⁴¹ S obzirom na kasno navođenje Sv. Nikole u arhivskim vrelima, Vicko Lisičar je već početkom 20. stoljeća pretpostavio kako to nije prvotni titular te crkve.⁴² Na temelju oltarne pale s prikazom sv. Nikole i sv. Vida koja se u crkvi nalazila, zaključio je da je najvjerojatnije bila posvećena sv. Vidu, a svoju pretpostavku potkrijepio je i činjenicom da je na otoku postojala srednjovjekovna crkva sv. Vida, koja nije otkrivena.⁴³ Riječ je o značajnijoj elafitskoj crkvi, čiji spomen prvi put bilježimo godine 1270., a iz dokumenta saznajemo da su njome upravljali *hereditari* i da se radilo o bogatijem kanoničkom patrimoniju, što nam potvrđuju posjedi na Koločepu (1283.) i susjednom Šipanu (1270.), ali i u Rijeci dubrovačkoj (1283.).⁴⁴

Davno izneseno Lisičarevo mišljenje čini se uvjerljivim, jer je Sv. Nikola jedan od najstarijih, ali i najbolje očuvanih (rano)srednjovjekovnih spomenika na Elafitima, pa je neobično da se ta crkva tako kasno navodi u vrelima. O njezinoj povezanosti sa Sv. Vidom potvrđivala bi pronađena oltarna pala s prikazom toga svetca, kao i to da to značajnije otočko svetište (još uvijek) nije ubicirano,

⁴⁰ I. Fisković je pretpostavio da su sve koločepske crkve toga tipa arhitekture, zbog njihove brojnosti na tom malom otoku (šest zdanja), a napose skromnih im dimenzija, najvjerojatnije, služile kao „privatne“ crkve moćnijeg reda zemljoposjednika [I. Fisković, 2001: 417].

⁴¹ Lisičar, 1932: 109, 130-132; Žile, 2002: 255; Žile, 2003: 75; Peković, 2008: 91.

⁴² Lisičar, 1932: 109-111.

⁴³ Lisičar, 1932: 87, 110-111. Oltarna pala s prikazom sv. Nikole i sv. Vida danas se nalazi u obližnjoj crkvi sv. Antuna Opata u Donjem Čelu na otoku Koločepu.

⁴⁴ Lisičar, 1932: 98, 109-110, 114-116; Lučić, 1966: 201, 205; Lučić, 1970: 86, 95; Lučić, 1990: 43. S tim u vezi treba naglasiti da je većina onodobnih elafitskih zdanja u pravilu posjedovala malo zemlje, pa brojna imovina koja se navodi za koločepskog Sv. Vida ukazuje na njegovu važnost. Usp. u: Lučić, 1970: 81-111; Lučić, 1990: 43-44.

a ne treba zanemariti ni to da Sv. Nikolu lokalno stanovništvo i naziva Vidom. Također, valja istaknuti da je sv. Vid važan svetac u rimskoj Crkvi i da mu je kult raširen u ranom srednjem vijeku. Kult tog glasovitog ranokršćanskog svetca, rodom sa Sicilije i mučenog u doba cara Dioklecijana, zarana je čašćen u Rimu, gdje mu je navodno bilo podignuto prvo svetište već u 4. ili 5. stoljeću.⁴⁵ Ipak, prvi siguran spomen crkve sv. Vida u Rimu bilježimo u vrijeme pape Lava III. (795.-816.), kada je krajem 8. stoljeća u papinskoj kronici *Liber Pontificalis*, zabilježena *diaconia Beati Viti*.⁴⁶ Riječ je o jednoj od uglednijih rimskih titularnih crkava koja se navodi u više srednjovjekovnih izvora, a nalazila se na prostoru Eskvilina - u blizini crkve S. Maria Maggiore.⁴⁷ Od 8. stoljeća štovanje toga svetca širi se izvan granica Italije pa u to doba bilježimo prijenos njegovih moći u važnu benediktinsku opatiju u St. Denisu (756.), a gotovo stoljeće nakon toga u onu u Corveyu (836.).⁴⁸ Od ranog 10. stoljeća Vid je čašćen i u Pragu, kada njegove relikvije dopijevaju u tamošnju katedralu.⁴⁹ Osim u ranom srednjem vijeku, kult mu je bio raširen i u doba Grgurovske reforme (1046.-1124.), kada je Vidovo ime upisano u Rimski kalendar, sa svetkovinom na dan 15. lipnja.⁵⁰ Imajući u vidu da je štovanje sv. Vida vrlo rašireno u ranom srednjem vijeku, a napose u Rimu, taj bi titular odgovarao vremenu izgradnje koločepske crkve, odnosno ozračju prve polovine ili sredine 10. stoljeća, kada je u Dubrovniku zasvjedočen kult Pankracija, Nereja i Ahileja koji su, poput Vida, glasoviti mladi mučenici, poznati po junaštvu i osobito čašćeni u Rimu.⁵¹

⁴⁵ Davis, 2007: 91, 212. O rimskoj crkvi SS. Vito, Modesto e Crescenzia najdetaljnije je pisao P. Mancini 1977., čiji je rad objavljen na internetskoj stranici: www.sanvito-roma.it (DALJE: Mancini, 1977).

⁴⁶ Davis, 2007: 197, 208.

⁴⁷ Mancini, 1977.

⁴⁸ Réau, 1958: 621.

⁴⁹ Réau, 1958: 622.

⁵⁰ www.newadvent.org (Podatci na internetskoj stranici preuzeti su iz: J. P. Kirsch, *Sts. Vitus, Modestus, and Crescentia*, u: *The Catholic Encyclopedia*, New York, 1912.). U vrijeme reformskog pape Urbana II. (1088.-1099.), kada se službeno ustalio kolegij kardinala, spomenuta rimska crkva sv. Vida prešla je u ruke kardinala-đakona 1088. g. Njezin prvi kardinal bio je benediktinski kroničar Leon Marsicano ili Lav Ostijski (o. 1046. - prije 1117.), sastavljač poznate montekasinske kronike *Chronica monasterii Casinensis*. www.treccani.it (Podatci na internetskoj stranici preuzeti su iz: M. Dell' Omo, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 64., 2005.).

⁵¹ Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (905.-959.), u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju Carstvom*), nastalom približno 949. g., navodi da su u dubrovačkom Sv. Stjepanu bile moći sv. Pankracija. Istu crkvu spominje i Milecije (11. st.), koji piše da su ondje pohranjene relikvije Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile. Iako nije razvidno zašto Milecije među grupom rimskih mučenika i mučenica, kojoj pripada i sv. Pankracije, ne spominje

Također, riječ je o razdoblju kada je (re)organizirana Splitska metropolija i podvrgnuta papi, pa tako u Dubrovniku, osim relikvija rimskih svetaca, biva izgrađena značajnija gradska crkva znakovito posvećena apostolskom prvaku sv. Petru.⁵² S obzirom na to da je tada istočna obala Jadrana snažnije vezana s Rimom, kao i to da je u Gradu zasvjedočeno štovanje mladenačkih rimskih svetaca, moguće je pomišljati da je predromanička crkva na Koločepu najvjerojatnije od vremena podizanja bila posvećena sv. Vidu.

Izgradnja prvih spomenika tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* na teritoriju dubrovačkog distrikta (Sv. Nikola / Sv. Vid na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu), ali i u susjednom političkom i crkvenom središtu Zahumlja - Stonu (Sv. Mihajlo), korespondira s onovremenim velikim graditeljskim projektima koji se događaju u obližnjem regionalnom središtu Dubrovniku, kao što je zamašna obnova monumentalne katedrale i izgradnja reprezentativnog kupolnog zdanja - Sv. Petra (Velikog).⁵³ U prvom redu to dokazuje isti sloj predromaničke skulpture, a osobito kamena plastika iz stonskog Sv. Mihajla koja je srodna onoj iz Sv. Petra.⁵⁴ Osim raskošnom opremom, čini se mogućim da je i arhitektonsko rješenje te značajne dubrovačke crkve poslužilo kao uzor obližnjim spomenicima, pa bi pojavu jednobrodnih kupolnih crkava na dubrovačkim otocima, a napose one u Stonu (tada u funkciji vladarske kapele), trebalo dovesti u vezu s njome.

* * *

Od druge polovine 11. stoljeća na istočnojadranskom prostoru bilježimo snažnije odraze Grgurovske reforme (1046.-1124.), usmjerene moralnoj i duhovnoj obnovi Crkve.⁵⁵ Tijekom zadnjih desetljeća 11. i prve polovine 12. stoljeća zamjetna je i intenzivnija graditeljska aktivnost na širem dubrovačkom prostoru, na što ukazuju sačuvani ostatci ranoromaničke skulpture, zidnih slika

---

i njega, carev navod o štovanju toga sveca zasad je najranije zajamčeni kult relikvija u Dubrovniku. No, valja napomenuti da se prema dubrovačkoj tradiciji prijenos moći sv. Nereja i Ahileja navodno dogodio 930. g. Iako nemamo sigurnih potvrda je li se taj događaj baš tada zbilo, zanimljivo je primijetiti da se u Dubrovniku neposredno nakon održavanja Splitskih sabora 925. i 928. g. navode relikvije upravo rimskih svetaca. Vidi više u: Tomas, 2014: 35-36, sa starijom literaturom.

⁵² Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43.

⁵³ Vidi više u: Tomas, 2014: 32-43, 195-201, 208-227.

⁵⁴ Tomas, 2014: 37-43, 215-219; Tomas, 2016: 44-47.

⁵⁵ O crkvenoj reformi u Dalmaciji, napose sjevernoj i srednjoj, vidi rad I. Fiskovića o reljefu iz splitske krstionice s prikazom vladara (Petar Krešimir IV.), gdje je detaljno obrađen kulturno-povijesni kontekst toga vremena: I. Fisković, 2002. Također, za povijesno-kulturni kontekst dubrovačkog prostora vidi više u: Tomas, 2014: 49-60, sa starijom literaturom.

i arhitekture.⁵⁶ Osim obnove starijih svetišta u Gradu i njegovoj okolini, grade se brojna (nova) sakralna zdanja. Među njima ističu se svojom brojnošću crkve tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*.⁵⁷ Tada su izgrađene dvije građevine na Prijekome (crkva Preobraženja Kristova - Sigurata i Sv. Nikola), ondašnjem izvangradskom prostoru Dubrovnika, dok ih je čak devet podignuto na Elafitskom otočju, od kojih četiri na Koločepu (Sv. Barbara u Borju, Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama i Sv. Frano u uvali Jekavac), dvije na Lopudu (Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i tri na Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu). Iako je taj tip crkava zamjetan na tom prostoru od vremena zrele predromanike (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu i Sv. Mihajlo u Stonu), po broju sačuvanih građevina on predstavlja najizrazitiji arhitektonski tip upravo u doba rane romanike. Na temelju analize njihove arhitekture i skulpture, kao i analogijom sa srodnim spomenicima, napose onima iz srednje Dalmacije, moguće je utvrditi da je veći broj njih podignut tijekom prve polovine 12. stoljeća (Sigurata u Dubrovniku, Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu), dok su četiri građevine iz zadnjih desetljeća 11. stoljeća (Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu).⁵⁸

⁵⁶ O obnovama starijih zdanja, ali i o izgradnji novih ponajviše svjedoče brojni ulomci arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja otkrivenih u Gradu i njegovoj okolini. Kao ponajbolje očuvani dubrovački primjer, valja izdvojiti portal crkve sv. Bartula (izvorno sv. Kuzme i Damjana) uz današnju Biskupsku palaču preko puta katedrale. Identične biljne vitice, s karakteristično dvoplošno obrađenim listovima i trolatičnim središnjim listom, poput onih iz Sv. Bartula, nalazimo u katedrali i u crkvi sv. Petra (Velikog). Riječ je o dijelovima nadvratnika ili dovratnika portala što ukazuje na to da su prvostolnica, ali i Sv. Petar (Veliki) tada bili obnovljeni. Od ostalih gradskih crkava novim kamenim namještajem bili su opremljeni Sv. Stjepan i Sv. Ivan na Pustijerni. Također, više reljefa uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre. No, mnogima od njih ne možemo odrediti provenijenciju (odnosno kojem su sakralnom zdanju pripadali). Međutim, brojna ranoromanička kamena plastika otkrivena u gradu svjedoči o opsežnijim graditeljskim zahvatima u to vrijeme. Osim u Dubrovniku, ranoromanička skulptura zasvjedočena je na obližnjem otoku Lokrumu, Elafitskom otočju, Sv. Andriji na Pučini, Rožatu i Stonu. O obnovama starijih spomenika svjedoče i ostatci zidnih oslika, od kojih na prvom mjestu treba navesti one pronađene u katedrali za koje je I. Fisković utvrdio da se radi o dva vremenski različita sloja ranoromaničkih fresaka - stariji iz zadnjih desetljeća 11. st. i mlađi iz prve polovine ili sredine 12. st. [I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; I. Fisković, 2013: 78-85]. Autorovoj uvjerljivoj interpretaciji priklonila se i T. Mićević-Đurić [Mićević-Đurić, 2012: 287-293]. Drukčijega je mišljenja Ž. Peković, koji sve oslike datira u kasno 11. st. [Peković, 2008: 72-81]. Ranoromaničke freske sačuvane su i na Elafitskom otočju (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu i Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu). Vidi više u: Tomas, 2014: 55-60, sa starijom literaturom.

⁵⁷ Vidi više u: Tomas, 2014: 55-60, 70-75, 80-84, 105-109, 122-125, 127-146, 161-174, 175-192, 228-235.

⁵⁸ Tomas, 2014: 70-75, 80-84, 122-125, 127-146, 161-174, 175-192, 228-235.

Također, treba istaknuti i to da će taj tip „ranoromaničke“ gradnje kontinuirati na dubrovačkom prostoru i u kasnije doba, o čemu svjedoče dvije crkve, s uočljivim stilskim obilježjima (kasne) romanike i gotike (Sv. Luka u Dubrovniku i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu na Koločepu).⁵⁹

Sve elafitske crkve nalaze se izvan naseljena mjesta, s izuzetkom lopudskog Sv. Ilije koji je podignut u naselju na ostatcima starijeg sklopa. Zasad nije moguće utvrditi jesu li i dvije koločepске (Sv. Barbara i Sv. Frano), te jedna šipanska građevina (Sv. Mihajlo) sagrađene nad nekim ranijim zdanjem (jer su i na tim lokacijama nađeni ranokršćanski ulomci).⁶⁰ Također, sve su na uzdignutom položaju, poput predromaničkih crkava (toga tipa), pri čemu su dvije na višim uzvišenjima - lopudski Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i šipanski Sv. Petar na Veljem vrhu. Među njima dvije su posvećene nebeskom zaštitniku Mihovilu (Koločep, Šipan), a od ostalih titulara bilježimo Srđa (Koločep), Nikolu i Iliju (Lopud), Petra i Ivana Krstitelja (Šipan), a možda i Barbaru (Koločep), dok za koločepsku crkvu sv. Frana nije poznata prvotna posveta.⁶¹

U odnosu na ranije spomenike zamjetno je da ranoromaničke crkve obilježava pravilnije tlocrtno rješenje, a tri se ističu i nešto većim dimenzijama od uobičajenih (Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na

⁵⁹ Tomas, 2014: 85-90, 150-151.

⁶⁰ I. Fisković, 1970: 21, 24-25; I. Fisković, 1996a: 74; I. Fisković, 1999-2000: 242; Žile, 2003: 47, 50, 59-62.

⁶¹ Crkva sv. Frana nad uvalom Jekavac, na istočnoj strani otoka Koločepa, prvi je put zabilježena 1837. g., kao ruševina bez titulara [Žile, 2003: 45]. O toj građevini posjedujemo malo podataka, a početkom 20. st. ne navodi ju ni V. Lisičar u svojoj monografiji o tom otoku. S obzirom na njezin kasni spomen u vrelima, kao i to da prva zdanja posvećena sv. Frani bilježimo od 13. st. - možemo zaključiti da to nije bila prvotna posveta te ranoromaničke crkve. Tako ju I. Žile (bez dodatnoga objašnjenja), dovodi u vezu sa Sv. Đurđem [Žile, 2003: 70, 75]. Riječ je o važnijoj koločepskoj crkvi koja nije ubicirana, a u dosadašnjoj literaturi pogrešno se povezivala s gotičkim Sv. Antunom Padovanskim u Gornjem Čelu [Lisičar, 1932: 98-99, 109-111; T. Marasović, 1960: 35; Lučić, 1970: 86; T. Marasović, 1985: 153; T. Marasović, 1978: 73; T. Marasović, 1988: 456; T. Marasović, 1994: 162; T. Marasović, 1997: 20, 30; T. Marasović, 2008: 257]. Crkva sv. Đurđa prvi se put navodi 1269. g., iz izvora saznajemo da su njome upravljali *hereditari* i da je imala više posjeda na otoku. Njezin posljednji spomen bilježimo krajem 15. st. [Lisičar, 1932: 98-99; Lučić, 1966: 201, 204; Lučić, 1970: 86]. Iz dokumenta je uočljivo da je bila u blizini Gornjeg Čela, a to bi moglo odgovarati lokaciji na kojoj je podignut Sv. Frano [Lisičar, 1932: 98]. Međutim, nužno je naglasiti da je u blizini tog naselja i Sv. Barbara koja se, kao i Sv. Frano, ne navodi u srednjovjekovnim izvorima. Stoga nemamo dovoljno dokaza koji bi mogli ukazivati na to da je ranoromanička crkva u Jekavcu neubicirani Sv. Đurđe, pa je jedino moguće tvrditi da sv. Frano nije bio njezin prvotni titular. Na pitanje kojem je svetcu bila posvećena, zasad ne možemo dati odgovor.

Šipanu).⁶² Kod većine njih iznutra je polukružno oblikovana apsida, kao i kod starijih zdanja, dok je trima ona četvrtasta (Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu). Zanimljivo je primijetiti da na Koločepu, gdje bilježimo njihov najveći broj, sve imaju iznutra polukružnu apsidu (Sv. Barbara, Sv. Mihajlo, Sv. Srđ i Sv. Frano). Kod svih je primjetno da su zidane priklesanim kamenom složenim u nepravilne redove i povezanim obilnim slojem žbuke, kao i predromaničke crkve, s izuzetkom Sv. Ilije kod kojega je struktura zida nešto pravilnija. Također, kod većine njih u svodovima su bile ugrađene amfore (Sv. Barbara i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Mihajlo na Šipanu).⁶³ Moguće je da su žare, kao lagani građevni materijal, služile rasterećenju težine svoda, a s obzirom na to da su bile vidljive na površini i okrenute otvorom prema unutrašnjosti građevine, čini se da su imale i ulogu pojačanja akustičnosti prostora.⁶⁴

Najveće razlike među mlađim spomenicima vidljive su u tretiranju vanjskog oplošja apsida i bočnih stijenki. Tako je kod triju crkava začelje apsida razvedeno s jednom većom lučno zaključenom nišom (Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu), a primjetna je i raščlanjenost bočnice apsida i ramena lađe plitkim nišama (Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Mihajlo i Sv. Petar na Šipanu). Premda će većina građevina ostati vjerna predromaničkoj tradiciji razvedenih bočnih zidova, niše su im sada nešto pravilnije dubine i širine. Također, kod nekih je prisutna podudarnost elemenata raščlambe vanjskih i unutrašnjih zidova (Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu i Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) ili im niše završavaju dvostrukim lukovima (Sv. Barbara na Koločepu i Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu). Tendenciju nerazvedenom oplošju bočnih zidova, kod kojih su prisutni samo plitki istaci na njihovim krajevima, bilježimo kod dva spomenika (Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu), dok je u potpunosti nerazvedeni eksterijer bočnih zidova i apsida

⁶² Crkve tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* obilježavaju skromne dimenzije. Njihova prosječna dužina s apsidom je između šest i sedam metara, dok su samo četiri spomenika nešto većih gabarita - za oko jedan metar (Sigurata u Dubrovniku, Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu). Širine su između tri i četiri metra, osim potonjih čija širina prelazi četiri i pol metra.

⁶³ Amfore su zasvjedočene i kod tri predromaničke crkve toga tipa (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu i Sv. Mihajlo u Stonu).

⁶⁴ U srednjoj i južnoj Dalmaciji postoji veći broj predromaničkih i ranoromaničkih spomenika kod kojih su ugrađene keramičke žare u svodnu konstrukciju, pri čemu treba istaknuti da ih je (po)najviše zabilježeno kod crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*. Usp. u: T. Marasović, 2003: 113-125; T. Marasović, 2008: 303-310; T. Marasović, 2011; T. Marasović, 2013.

uočljiv kod lopudskog Sv. Ilije. Kod potonjeg je zamjetno i to da mu uzdužne stijenke nisu na uobičajeni način podijeljene u tri polja s pomoću dviju lezena, već se pojasnice svoda oslanjaju na konzole.

Iako je kupola očuvana jedino kod pakljenskog Sv. Mihajla, na temelju tlocrtnih dispozicija možemo pretpostaviti da je resila i ostale crkve. Uzimajući u obzir da je većini njih središnji travej približno jednakih dimenzija (Sv. Barbara, Sv. Srđ i Sv. Frano na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) ili manje veličine od ostala dva traveja (Sv. Ilija na Lopudu i Sv. Petar na Šipanu), opravdano je pomišljati da im je i kupola bila manjih dimenzija (promjera 85 ili 90 cm) kao kod predromaničkih zdanja te Sv. Nikole u Dubrovniku. Veličinom se izdvaja kupola šipanskog Sv. Mihajla čiji je promjer dvostruko veći od uobičajenog (o. 170 cm), poput kupole dubrovačke Sigurate, a istog promjera bila je najvjerojatnije i ona koločepskog Sv. Mihajla, jer je njegov potkupalni travej (gotovo) dvostruko većih dimenzija od ostala dva. Izgleda da je u većini slučajeva unutrašnja konstrukcija kupole bila riješena pomoću pandativa, kao i kod starijih zdanja te onih ranoromaničkih u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata). Ostatci pandativa potvrđeni su kod šipanskog Sv. Ivana Krstitelja, dok je za njih četiri (Sv. Barbara, Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu) moguće pretpostaviti da su postojali (zbog srodnosti njihova arhitektonskog rješenja s dubrovačkim spomenicima). Iznimku čini pakljenska kupola koja je na trompama. Iako je kupola šipanskog Sv. Petra rekonstruirana na pandativima, postoji mogućnost da je i ona izvedena na trompama zbog velike sličnosti arhitektonskog oblikovanja Sv. Petra i pakljenske crkve. Teško je donositi zaključke za kupolu lopudske crkve sv. Ilije, jer se njezino arhitektonsko rješenje odvaja od ostalih spomenika. S obzirom na to da su sve očuvane predromaničke i ranoromaničke kupole imale vanjsko četvrtasto tijelo (Sv. Ivan Krstitelj na Lopudu, Sigurata i Sv. Nikola u Dubrovniku, Sv. Mihajlo na Šipanu), moguće je zaključiti da su četvrtastoga oblika bile i ostale. Po svemu sudeći, većini je eksterijer bio razveden plitkim nišama. Naime, zamjetno je da dvije crkve raščlanjenih bočnih zidova imaju, poput predromaničkih građevina, razvedenu i kupolu (Sv. Nikola u Dubrovniku i Sv. Mihajlo na Šipanu), dok je primjerice kod dubrovačke Sigurate kupola glatkih stijenki, kao i bočni joj zidovi. Imajući u vidu da je kod većeg broja prisutna predromanička tradicija razvedenih bočnih zidova, vjerojatno je tako bila riješena i njihova kupola (Sv. Barbara na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu). U tom pogledu izuzetak bi predstavljale kupole kod crkava nerazvedenog eksterijera (Sv. Mihajlo i Sv. Srđ na Koločepu, Sv. Ilija na Lopudu), jer je kod njih razvidan prekid s predromaničkom tradicijom, pa im je i kupola najvjerojatnije bila glatkih stijenki, poput one na Sigurati.

Među spomenutim crkvama najreprezentativnija oprema očuvana je u Sv. Mihajlu kod Donjeg Čela na Koločepu, a riječ je o oltarnoj ogradi i prozorskom okviru.⁶⁵ Osim biljnih vitica koje su resile te reljefe, na ogradi su nazočni figurativni prikazi (ljudski i životinjski lik) što predstavlja rijetkost među sačuvanom ranoromaničkom skulpturom na širem dubrovačkom prostoru. Također, cjelokupna liturgijska i arhitektonska oprema Sv. Mihajla isklesana je od mramora antičke provenijencije. Iako su se koločepski reljefi uglavnom datirali u drugu polovinu ili kraj 11. stoljeća,⁶⁶ riječ je o skulpturi formalno zrelijeg likovnog izraza i nešto kasnijeg vremena postanka. Tako je u izvedbi

⁶⁵ Oltarna ograda (gotovo) je u cijelosti očuvana i jedan je od najreprezentativnijih primjera ograde svetišta na istočnoj obali Jadrana, jer je u potpunosti isklesana od ulomaka antičkog mramornog sarkofaga. Njezini dijelovi pronađeni su na više lokacija na otoku, a najveći broj potječe iz trijema Sv. Nikole kod Donjeg Čela. Ograda je rekonstruirana 2000. g. i danas je u *Župnoj zbirci Koločep* u Donjem Čelu. Izvorno se nalazila u osi istočnoga para ležena, a dužina joj iznosi 2.32 m (sa središnjim prolazom oko 50 cm). Donji dio ograde čine dvije ploče i dva pilastra, različitih širina. Lijevi plutej bolje je očuvan, središnje polje mu je podijeljeno rasterom koncentričnih krugova koji su ispresijecani dijagonalama. Između kružnica su figurativne scene, s prikazom lova. Od desne ploče sačuvana je gornja polovica, dok je ostali dio rekonstruiran po uzoru na prethodnu. Slične je kompozicije, ali su joj segmenti slobodnog prostora ispunjeni motivom bršljanova lista. Kod oba pluteja, na gornjoj obodnoj traci, izveden je tzv. motiv lire, a na donjoj su, kod onog očuvanog, arkade s palmetama. Na lijevom pilastru isklesane su višestruko učvorene kružnice, dok je na desnome niz „perca“. Iznad pilastara bili su osmerokutni stupovi, ali o izgledu njihovih kapitela nemamo saznanja. Gornji dio sastoji se od dvije grede i središnjeg zabata. Sačuvan je lijevi arhitrav u čijem donjem pojasu je djelomično očuvan posvetni natpis (*† QVESO VOS OM(NE)S Q(VI) ASPICITIS V*), dok je gornji dio grede ispunjen rakovicama i nizom arkada. U središnjem dijelu zabata je prikaz sv. Mihovila, sa žezlom u ruci, a na obodnim vrpcama su dvoprute „kuke“ i arkade. Ispod arhandela ostatci su natpisa u kojem se spominje sestra i kraljica (*SORORE (E)T REGINA*). Na stražnjoj strani zabata dio je antičkog reljefa, s prikazom figurativne scene „čitanja“. Od arhitektonske plastike koja je pripadala crkvi ističe se monumentalni prozorski okvir, otkriven u trijemu Sv. Nikole i u obližnjoj župnoj kući u Donjem Čelu. Dijelovi okvira izrađeni su od kararskog mramora antičke provenijencije, a vjerojatno se radilo o ulomcima stupa ili sarkofaga. Okvir je rekonstruiran u cijelosti, a dimenzije su svjetlosnog otvora 32 x 66 cm. O koločepskoj skulpturi iz Sv. Mihajla vidi više u: Bjelovučić, 1929: 49-50, sl. 21; Karaman, 1930: 113, sl. 116; Lisičar, 1932: 16, 18-22; Abramić, 1932: 327, Prijatelj, 1954: 88-89, sl. 29; Petricioli, 1960: 53; Jurković, 1988: 210, sl. 1; sl. 32; Cambi, 2000: 5-8; Delonga, 2000: 23-28; Peković, 2000: 9-17; Petricioli, 2000: 18-22; Žile, 2002: 257-264; Žile, 2003: 82-83, 121-123; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 2-5; Babić, 2006: 107-108; Delonga, 2007: 199-211; Peković, 2008: 84-105; Peković, 2010: 199-203; Tomas, 2014: 134-143.

⁶⁶ Bjelovučić, 1929: 49-50; Karaman, 1930: 113; Abramić, 1932: 327; Prijatelj, 1954: 88-89; Petricioli, 1960: 53; Jurković, 1988: 209-216; Delonga, 2000: 23-28; Peković, 2000: 10-15; Petricioli, 2000: 18-22; Žile, 2002: 263-264; Žile, 2003: 84-85, 122-128; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 2, 4-7; Babić, 2006: 107-108; Delonga, 2007: 199-211; Peković, 2008: 88-89, 97-104; Peković, 2010: 199-203.

monumentalnog prozorskog okvira uočljiva uznapredovala voluminoznost i vitice su slobodnije modelirane, izostaje *horror vacui*, a zamjetno je i ponovno valoriziranje pozadinske plohe, što bi ukazivalo na njihovo kasnije vrijeme nastanka od onoga kako se dosad tumačilo. To se ponajbolje očituje u usporedbi koločepske skulpture s ostalim ranoromaničkim reljefima na širem dubrovačkom prostoru iz kasnog 11. stoljeća, primjerice s portalom Sv. Bartula (izvorno Sv. Kuzma i Damjan) u Dubrovniku.⁶⁷ Iako sve ulomke obilježava pravilna i vrlo precizno klesana dekoracija (uz pomoć tehničkih pomagala), kao i česta upotreba vegetabilnih vitica s trolatičnim ili četverolatičnim listom, razlike se, međutim, očituju u koncepciji i shvaćanju dekorativne površine. Stoga bi trebalo razlikovati ranoromaničku skulpturu kod koje je još uvijek prisutna predromanička tradicija izražavanja u plitkom reljefu i nezaobilazni *horror vacui*, od one zrelije formirane gdje je zamjetan snažniji plasticitet i vitice su slobodnije modelirane, a uočljivo je i ponovno valoriziranje pozadinske plohe, te napuštanje *horror vacui*, kao što je to slučaj kod koločepskih reljefa.⁶⁸

Na kasniju dataciju te skulpture upućuje i izvedba ljudskog, te životinjskog lika. Tako su na lijevom pluteju u sceni lova, nadahnutom antičkim utjecajem, prikazane četiri, vješto oblikovane, male figure u pokretu (dva dječaka koji pušu u rog, pas koji lovi divljač, krilati konj). Kod svih figura postignut je fino zaobljeni volumen skladnih proporcija tijela, što su odlike već zrelo formirane reljefne skulpture prve polovine 12. stoljeća.⁶⁹ Najbliži im primjer

---

⁶⁷ Kod dubrovačke ranoromaničke skulpture, moguće je razlikovati dvije skupine reljefa. Prvu skupinu možemo datirati u zadnja desetljeća 11. i(li) rano 12. st., a najrodniji su im reljefi na prostoru srednje Dalmacije - tzv. *Splitska (ranoromanička) klesarska radionica*. Usp. u: Burić, 1992: 207-221. Sličnost je zamijetio i Ž. Peković, ali autor sve dubrovačke primjere datira u kasno 11. st. [Peković, 2010: 199-203]. Toj grupi spomenika pripada najveći broj ulomaka u Gradu i njegovoj okolici. Kao ponajbolje očuvani dubrovački primjer je portal crkve sv. Bartula (izvorno: Sv. Kuzme i Damjana), gdje su zastupljeni (gotovo) svi motivi, tj. kompozicijske sheme, koje nalazimo i kod ostale gradske skulpture (katedrala, Sv. Petar (Veliki), Sv. Stjepan i Sv. Ivan na Pustijerni, više reljefa uzidanih u kasnije građevine unutar gradske jezgre, te jedan ulomak na obližnjem otoku Lokrumu). Izvan Dubrovnika, u tu skupinu možemo ubrojiti reljefe iz Rožata i Stona (Gospa od Lužina). Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 55-57, 135-136.

⁶⁸ Drugu grupu ranoromaničkih reljefa na širem dubrovačkom prostoru moguće je datirati u prvu polovinu 12. st., a najreprezentativniji primjer je mramorna oltarna ograda i prozorski okvir iz Sv. Mihajla kod Donjeg Čela na Koločepu. Toj grupi spomenika pripada i mramorna konzola s otoka Lokruma (na njoj je naknadno isklesan kasnoromanički orao), nadvratnik iz benediktinskog samostana Sv. Andrije na Pučini, te četiri tranzene iz lopudskog Sv. Ilije. Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 57-58, 136-14.

⁶⁹ Na kasniju dataciju ukazuju i denti(li) izvedeni na istom pluteju, a koji su česti kod onovremenih reljefa duž istočne i zapadne obale Jadrana. Motiv denti(la) čest je u sjevernotalijanskoj regiji Veneto. Najranije primjere bilježimo u crkvama S. Marco u Veneciji i S. Fosca u

na istočnojadranskom prostoru iz toga doba nalazimo kod jedne mramorne ploče iz Kotora na kojoj je prikazan *Agnus Dei*.⁷⁰ Na tu dataciju ukazuje i naglašena trodimenzionalnost ostvarena u frontalnom prikazu arhanđelova poprsja na zabatu koločepske ograde. Krajevi krila i rubovi aureole sv. Mihovila prekrili su dio kimationa, kako bi mu se dodatno naglasila trodimenzionalnost, pa njegovo monumentalno tijelo doslovno „izlazi“ iz zadanog mu središnjeg okvira zabata. Osim isticanja njegove važnosti veličinom i volumenom, pažnja je bila posvećena detaljima. Tako je primjerice aureola prikazana sa sitnim krugovima koji sugeriraju bisere, a njima je optočen i rub arhanđelova ogrtača, na kojemu je, čak, isklesana i minijaturna kopča. Pažljivo mu je izvedeno i lice te valovita kosa, a napose raskošna krila. Takvu trodimenzionalnu modelaciju ljudskog tijela, kao i minuciozno isklesane detalje, ne nalazimo kod istočnojadranske skulpture druge polovine ili kraja 11. stoljeća, a koja se dovodila u vezu s koločepkim sv. Mihovilom (zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina ili onaj s *Maiestas Domini* iz Splita).⁷¹ Najbliže analogije arhanđelu

---

Torcellu iz kasnog 11. st., dok najveći broj njih potječe iz prvih desetljeća 12. st. (S. Zaccaria u Veneciji, S. Sofia u Padovi i S. Maria e Donato u Muranu). Usp. u: Zuliani, 2008. Također, denti(li) su čest motiv u arhitektonskoj plastici južnotalijanske regije Apulije tijekom 12. st. (katedrala S. Sabino i crkva S. Marco, Bari; crkva Ognissanti, Cuti; katedrala S. Maria Assunta, Bitonto; katedrala S. Nicola i crkva Ognissanti, Trani; katedrala S. Maria Assunta, Taranto; crkva S. Felice, Modugno). Usp. u: Belli D' Elia, 2003. Na istočnoj obali Jadrana zamjetni su u kapitularnoj dvorani ženskog benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru iz 1105. g.

⁷⁰ Čubrović, 1983-84: 48, 50; Jakšić, 2009-10: 111, kat. br. 35.

⁷¹ Nije moguće prihvatiti ni mišljenje I. Petricioliya koji koločepski zabat povezuje s onima u Splitu i Trogiru (Sv. Petar na Lučcu i Sv. Teodor, tj. Gospa od Zvonika u Splitu, Sv. Nikola na Čiovu) iz kasnog 11. st., jer autor svoju pretpostavku zasniva na formalnoj srodnosti uresa na gornjem rubu koločepskog i srednjodalmatinskih zabata, točnije na motivima rakovica i arkada, zanemarujući pritom najvažniji prikaz na njemu, onaj monumentalnog sv. Mihovila. Osim što na tim (srednjodalmatinskim) primjerima izostaje ljudski lik, nužno je primijetiti da im i klesarska izvedba rubnih motiva nije istovjetna. To je uočljivo usporedimo li robusno izvedene „kuke“ u Gospi od Zvonika s onima na Koločepu, ili obradu volumena i detalja u izvedbi ptica na Čiovu i arhanđelova poprsja. Također, Petricioli smatra da je koločepski zabat izvela, čak, ista splitska radionica, kao i to da su tom prilikom iz Solina preneseni antički sarkofazi na Koločep [Petricioli, 2000: 18-22]. Međutim, na tom elafitskom otoku otkrivena su tri antička sarkofaga, od kojih jedan nije bio upotrijebljen za izradbu ograde, što ukazuje na to da sarkofazi izvorno potječu s Koločepa i da ondje nisu preneseni (samo) radi opremanja ranoromaničkog Sv. Mihajla [Cambi, 2000: 8; Žile, 2003: 128]. Što se, pak, tiče povezanosti koločepske skulpture s onom šireg dubrovačkog prostora, kao i to da ih je izradila radionica iz većeg urbanog središta, tj. Dubrovnika, dokazao je već M. Jurković osamdesetih godina 20. st., detaljnom analizom skulpture na tom prostoru [Jurković, 1985: 183-197; Jurković, 1988: 209-215]. Također, o tome su pisali I. Žile i u novije vrijeme Ž. Peković - smatrajući ih isto radom tzv. *Dubrovačke klesarske radionice* [Žile, 2003, 126-127; Peković, 2010: 179-180, 199-203, 215].

s koločepskog zabata, odnosno takvu tendenciju realističkom prikazivanju detalja, pronalazimo u slikarstvu ranog i(li) zrelog 12. stoljeća, poput oslika iz Sv. Nikole (Sv. Vida) na tom otoku. Spomenuto se ponajbolje očituje u prikazu njegove aureole sa sitnim krugovima koji sugeriraju bisere, što je karakteristično za slikarstvo toga doba, pa takve „biserne niske“ nalazimo i na koločepskim freskama.⁷² Međusobna sličnost uočljiva je i u stiliziranoj mu valovitoj kosi, poput one sv. Mihovila ili nepoznatog, mladenačkog, svetca na zidnim slikama u Sv. Nikoli. S potonjim svetcem bliskost je vidljiva i u oblikovanju odjeće, jer obojica imaju tuniku širokih rukava preko koje je prebačen ogrtač, optočen biserima, i zakopčan na desnom ramenu kopčom, dok bogato mu izvedena krila slične onima sv. Mihovila. S obzirom na zajedničke likovne odlike obližnje otočke skulpture i zidnog slikarstva, nastalih na uzorima istog umjetničkog htijenja, opravdano je pomišljati da se takvo skupocjenije opremanje dvaju susjednih zdanja dogodilo u (približno) isto vrijeme, tj. tijekom prve polovine i(li) sredine 12. stoljeća (kada se datiraju oslici).⁷³ Osim skulpture iz Sv. Mihajla na Koločepu, reprezentativnija arhitektonska plastika očuvana je u lopudskom Sv. Iliji (četiri tranzene). Od ostalih elafitskih građevina treba spomenuti predromaničkog Sv. Ivana Krstitelja na Lopudu, jer je u ranoj romanici u crkvu uzidano više ranokršćanskih ulomaka sa znakom križa. Iako je uzidavanje križem obilježenih ulomaka uočeno kod više onodobnih spomenika na istočnoj obali Jadrana, pa tako i kod dubrovačke Sigurate, nigdje nije zamijećen toliki broj kao na lopudskom zdanju,⁷⁴ što bi upućivalo na promišljeno naglašavanje važnosti tog otočkog svetišta u ranoj romanici.

Ranoromaničke zidne slike potvrđene su kod triju crkava - Sv. Nikola (Sv. Vid) kod Donjeg Čela na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu i Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu.⁷⁵ Zidne slike u crkvi sv. Nikole (sv. Vida) kod Donjeg Čela na Koločepu očuvane su na bočnim zidovima, svodu i podanku kupole središnjeg traveja, dok su manji ulomci nađeni u istočnom traveju, te u apsidi. Tragovi fresaka nisu potvrđeni u zapadnom dijelu crkve. Riječ je o svetačkim likovima i geometrijskom dekoru, dok je u apsidi bio prikaz *Maiestas Domini*. Na svodu potkupolnog traveja prikazan je arhanđeo Mihovil u raskošnoj odjeći, dok je na suprotnoj, južnoj, strani Gabrijel,

⁷² I. Fisković, 2009: 24.

⁷³ Vidi više o tome u: Tomas, 2014: 131-143.

⁷⁴ I. Fisković, 1999-2000: 237.

⁷⁵ Više o zidnim slikama na Koločepu i Šipanu vidi u: Peković, 2008: 24-39, 53-81; I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; Mićević-Đurić, 2012: 287-303; I. Fisković, 2013: 81-85. Za zidne slike iz Sv. Ilije na Lopudu vidi dalje u radu.

uz kojega je natpis *GB*, s ligaturom. U nišama, podno nebeskih zaštitnika, nalazili su se svetački likovi, od kojih je raspoznatljiv lik mlađeg svetca na sjevernom zidu. Na oba bočna zida istočnog traveja su apostolski prvaci Crkve - sv. Petar na južnom i sv. Pavao na suprotnom zidu. Bolje je sačuvan lik sv. Petra, dok je tek gornji dio glave otkriven od drugog apostola (s ostatkom natpisa *PAO_L*). Na oba zida uz apsidu su sveti đakoni - sv. Stjepan Prvomučenik na južnoj strani i sv. Maur(o) na sjevernoj. Riječ je o dobro sačuvanim likovima mlađih svetaca u đakonskoj odjeći, uz koje su natpisi *S(AN)CTVS M(A)VROS* i *STE(PHANOS)*. Loše su očuvane freske u apsidi, gdje je bio prikazan *Maiestas Domini*. Od te kompozicije raspoznatljiv je gornji dio - Kristova glava i dio tijela arhanđela. Pretpostavlja se da su u donjoj zoni bili medaljoni s poprsjima svetaca, kao i kod srodnog oslika u šipanskoj crkvi. Također, otkriven je i ulomak oslika na kojem je glava nepoznatog svetca (vjerojatno je resio svod). U crkvi sv. Ivana Krstitelja kod Šilova Sela na Šipanu freske su očuvane u apsidi, na bočnim zidovima i svodovima istočnog te središnjeg traveja, dok su manji ulomci nađeni u zapadnom dijelu crkve. Na oslicima su prikazani svetački likovi i geometrijski dekor, a u apsidi *Deisis*. Trijumfalni prikaz Božjeg Sina predočen je u gornjem dijelu apsida, sa središnjim likom monumentalnog Krista na bogato urešenom prijestolju. Lijevo od njega je Bogorodica (s dijelom natpisa *MP*), a desno sv. Ivan Krstitelj. Podno te kompozicije su medaljoni s poprsjima četvorice svetaca, vjerojatno proroka. Na južnom zidu uz apsidu mladenački je lik sv. Stjepana Prvomučenika, s natpisom *S(TEPH)ANOS*. Iako su u donjoj zoni sjevernog zida neznatni ostatci fresaka, pretpostavlja se da se ondje, kao i kod onih koločepskih, nalazio sv. Maur(o). Njemu se pripisuje ulomak oslika u žbuci, na kojemu je očuvano lice mlađeg svetca. Na južnom zidu istočnog traveja poprsje je sv. Petra, dok se na suprotnom zidu najvjerojatnije nalazio sv. Pavao, jer su na istom, počasnom, mjestu, apostolski prvaci Crkve resili Sv. Nikolu na Koločepu. Na svodu ponad njih šareni je geometrijski dekor, a na sjevernoj pojasnici, koja odvaja istočni od središnjeg traveja, lik je sv. Jurja. Na svodu potkupalnog traveja prikazan je arhanđeo Mihovil, dok se na suprotnoj (južnoj) strani vjerojatno nalazio Gabrijel. Na podanku kupole predočen je *Fons vitae*, s dvije rajске ptice koje piju iz izvora života. U gornjim dijelovima zapadnog traveja ostatci su geometrijskog dekora.

Freske na Koločepu i Šipanu dosad je najuvjerljivije interpretirao Igor Fisković koji ih datira u prvu polovinu ili sredinu 12. stoljeća, a na temelju detaljne analize zidnih oslika sa šireg dubrovačkog prostora, dokazao je da ih je izradio „grčki“ majstor, pripadnik kruga južnotalijanskog slikarstva, koji je u to doba oslikao i dubrovačku prvostolnicu.⁷⁶ Imajući u vidu da je isti majstor izradio oslike za najreprezentativnije sakralno zdanje u Gradu, kao i to da je istovre-

meno bio angažiran na oslikavanju dviju manjih otočkih crkava na teritoriju dubrovačkoga distrikta, vrlo je vjerojatno da se radilo o srodnoj narudžbi, odnosno o naručiteljima iz redova crkvenog vrha. Uzimajući u obzir onovremeni povijesno-kulturni kontekst, čini se da je riječ o kanonicima katedralnog kaptola i da su te dvije elafitske crkve bile njihov patrimonij. Naime, sačuvana povijesna vrela svjedoče o tome da je dubrovački kaptol zasigurno od početka 12. stoljeća, a možda još i potkraj 11. stoljeća, bio ustrojen u duhu reforme.⁷⁷ U prilog potonjem govorila bi i onodobna adaptacija svetišta u prvostolnici - raskošno oslikana apsida i uspostava dubokog (kanoničkog) kora.⁷⁸ S obzirom na to da je u to vrijeme u Dubrovniku reformiran kaptol,

---

⁷⁶ Drugi sloj ranoromaničkih fresaka u dubrovačkoj katedrali ima odlike formalno zrelijeg slikarstva, a datira se u prvu polovinu ili sredinu 12. st., tj. u doba (nad)biskupa Dominika iz Venecije (1102.-1115.) i(li) Gerarda iz Lombardije (1120.-1132.), a najkasnije do nadbiskupa Andrije iz Luce (1141.-1157.) koji je započeo izgradnju nove prvostolne crkve [I. Fisković, 2009: 20-22; I. Fisković, 2010: 175-177; Mićević-Đurić, 2012: 291-292; I. Fisković, 2013: 85]. Tom mlađem sloju pripisuje se svetački lik na nosaču glavne lađe (sv. Petar ?), lice svetca pronađeno u ulomcima (vjerojatno sa svoda), te zavjetna slika u arkosoliju, uz južni zid građevine. Na temelju podrobne analize tih oslika, I. Fisković je odvojio dva autorski različita uratka. Tako za lunetu (nad)biskupske grobnice smatra da su rad vještijeg majstora odgojenog na iskustvu knjižnog slikarstva, dok je drugome pripisao svetačke likove. Za potonjeg „grčkog“ majstora, vjerojatno pripadnika kruga južnotalijanskog slikarstva, dokazao je da je izradio i zidne slike za dvije jednobrodne crkve s kupolom na Elafitskom otočju (Sv. Nikola kod Donjeg Čela na Koločepu i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu). [I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 163-200; I. Fisković, 2013: 81-85]. Autorovoj uvjerljivoj pretpostavci o freskama u katedrali i u dvjema elafitskim crkvama priklonila se i T. Mićević-Đurić [Mićević-Đurić, 2012: 287-303]. Drukčijeg je mišljenja Ž. Peković, koji sve oslike (katedrala, Sv. Nikola na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj na Šipanu) datira u kasno 11. st. [Peković, 2008: 72-81].

⁷⁷ Novak-Skok, 1952: 217; Gulin, 2001: 178.

⁷⁸ Raniji sloj ranoromaničkih fresaka u katedrali sačuvan je u svetištu - u središnjoj apsidi gdje je prikazana *Povorka crkvenih otaca* i na južnom zidu bočne apsida na kojem je jedan svetački lik. Riječ je o vrlo kvalitetnom slikarstvu pa se smatra da ga je izveo neki strani majstor, a na temelju formalno-stilskih karakteristika datira se u zadnja desetljeća 11. st. [I. Fisković, 2009: 18-21, 29; I. Fisković, 2010: 170; I. Fisković, 2013: 81, 85; Mićević-Đurić, 2012: 287-289]. Među sačuvanim zidnim slikama na istočnoj obali Jadrana, donekle su im bliske one u kotorskoj crkvi sv. Mihajla. Vidi više o njima u: Mićević-Đurić, 2012: 371-372, sa starijom literaturom. Istovremeno s oslikavanjem svetišta, dolazi do uspostave dvostruke klupe, sa središnje povišenom katedrom u glavnoj apsidi, što upućuje na to da se radilo o funkcionalno i estetski složenijem opremanju svetišta [I. Fisković, 2009: 19; I. Fisković, 2010: 170]. Spomenutu adaptaciju moguće je dovesti u vezu s reformom katedralnog kaptola, kako je to uvjerljivo pretpostavio I. Fisković, a to bi (načelno) odgovaralo i prvim, zabilježenim, vijestima o dubrovačkim kanonicima [I. Fisković, 2009: 19; I. Fisković, 2010: 170; I. Fisković, 2013: 81]. Po svemu sudeći, tada je prošireno i svetište prema zapadu, točnije uspostavljen je duboki (kanonički) kor, nadahnut rješenjima iz samostanskih crkava, zbog onodobnih promjena u bogoslužju. Na tu pretpostavku ukazuju pronađeni ostatci oltarne

moralo je doći i do stvaranja kanoničkih patrimonija jer je to bilo neophodno da se osigura uzdržavanje kanonika.⁷⁹ Iako nemamo uvid u kanoničke posjede iz toga doba, izvori iz 13. stoljeća svjedoče da je najveći broj onodobnih nadarbina bio vezan za Otoke, dok ih u znatno manjoj mjeri nalazimo u *Astarej*.⁸⁰ Spomenuto bi ukazivalo na to da su najvjerojatnije neki od tih posjeda bili u rukama kanonika i stoljeće ranije. Izgleda da je to bio slučaj s Koločepom, jer su ondje zemljišne posjede imali isključivo nadbiskupija (1283.) i kaptol (1283.), što nije primjetno kod Lopuda i Šipana, gdje se spominju posjedi benediktinskih samostana i drugih dubrovačkih crkava.⁸¹ Također, jedino su na tom elafitskom otoku svim crkvama (zabilježenim u onovremenim dokumentima) upravljali kanonici - Sv. Ivan (1283.), Sv. Mihajlo (1300.), Sv. Petar (1280.-1283.), Sv. Srđ (1285.) i Sv. Vid (1283.).⁸²

S obzirom na to da su u 13. stoljeću crkveni posjedi na Koločepu bili ponajprije vezani za kanonike, opravdano je pomišljati kako su neka od tih zdanja, a napose ono Sv. Vida (Sv. Nikole), bili kanonički patrimonij i prije toga vremena. Čini se da bi upravo to moglo objasniti razloge povezanosti oslika iz Sv. Nikole s onim iz prvostolnice, a osobito promišljeni im ikonografski program nadahnut onovremenom duhovnom obnovom Crkve i vraćanju ranokršćanskim korijenima vjere.⁸³ U tom smislu indikativan je smještaj apostolskih prvaka Crkve, sv. Petra i sv. Pavla, u samom svetištu, tj. u nišama istočnoga traveja, a

---

ograde u zapadnom dijelu potkupolnog traveja, kao i zazidani mu arkadni otvori na obje bočne strane, što upućuje na to da je prostor svetišta sezao sve do drugog traveja glavnog broda, gdje se nalazila cela s relikvijama [Tomas, 2014: 58]. O promjenama u bogoslužju i organizaciji prostora svetišta, napose kanoničkog kora u doba Grgurovske reforme vidi više u: Erlande-Brandenburg, 1997: 114-116; Erlande-Brandenburg, 2009: 207-215.

⁷⁹ Više o kanoničkim patrimonijima u doba Grgurovske reforme vidi u: Erlande-Brandenburg, 1997: 125-127; Krasić, 1999: 42-43; Jedin, 2001: 474-485, 513-517.

⁸⁰ Usp. vlasničke odnose zemljišnih posjeda u 13. st. za Elafitsko otočje i u *astareji* u: Lučić, 1966: 199-207; Lučić, 1970: 81-111; Lučić, 1990: 7-25, 41-84.

⁸¹ Lučić, 1970: 95-96. Izuzetak na Koločepu predstavlja samostan sv. Andrije, za koji se spominju posjedi 1283. g. Za Lopud se navode: Sv. Stjepan u Rijeci dubrovačkoj (1284.), nadbiskupija (1281.-1299.), lokrumska opatija (1285.-1300.), benediktinski samostani u Gradu: Sv. Marija od Kaštela (1280.), Sv. Nikola (1280.) i Sv. Šimun (1296.), te Sv. Andrija *de Pelago* (1281.-1293.) [Lučić, 1970: 93]. Za Šipan se spominju: lokrumski samostan (1222., 1252), Sv. Ilija na Lopudu (1249.), Sv. Vid na Koločepu (1270.), Sv. Ivan na Pustijerni (1280.), benediktinski samostani u Gradu: Sv. Nikola (1280.), Sv. Šimun (1280.-1282.), Sv. Andrija (1281.-1282.) i Sv. Marija od Kaštela (1286., 1299.), te nadbiskupija (1300.). [Lučić, 1990: 43-44].

⁸² Lučić, 1966: 201, 204-207; Lučić, 1970: 84-86, 95.

⁸³ Likovne i ikonografske specifičnosti elafitskih fresaka detaljno je razradio I. Fisković [I. Fisković, 2009: 17-36].

napose isticanje nebesnika iz svećeničkih redova, sv. Stjepana Prvomučenika i sv. Maura, u obrednom prostoru, na visini najbližoj ljudima. S tim u vezi treba istaknuti kako se u izvorima iz 13. stoljeća i šipanski Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela navodi kao nadarbina kanonika, a u njemu su sačuvani (gotovo) istovjetni zidni oslici onima na Koločepu.⁸⁴ Iako za sve jednobrodne crkve s kupolom iz tih najstarijih vrela nemamo dovoljno potvrda da su prije 13. stoljeća bile kanonički patrimonij, izgledno je da bi za šipanskog Sv. Ivana Krstitelja i koločepskog Sv. Nikolu (Sv. Vida) to mogli potvrđivati njihovi zidni oslici.

Osim crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*, na Lopudu je vjerojatno u 12. stoljeću bio podignut Sv. Petar na istočnoj strani Ivanjeg brda, a krajem tog stoljeća ili tijekom sljedećega izgrađena je jednobrodna dvotravejna crkva sv. Maura na lokalitetu Poluge.⁸⁵ O ostalim spomenicima na Koločepu i Šipanu nemamo podataka. Ipak, za Koločep treba spomenuti dvije ranoromaničke ploče oltarne ograde iz Donjeg Čela koje nije moguće dovesti u vezu s dosad poznatim otočkim građevinama.⁸⁶ Spomenuto bi upućivalo kako je na tom malom dubrovačkom otoku u doba rane romanike postojalo još jedno zdanje, koje je tada bilo obnovljeno ili podignuto. Sudeći po dimenzijama tih ploča riječ je o jednobrodnoj građevini (bliske veličine kao obližnji Sv. Mihajlo), a uzimajući u obzir da su obje ploče nađene u Donjem Čelu vjerojatno je da se ta crkva nalazila ondje ili u neposrednoj blizini tog otočkog naselja.⁸⁷

⁸⁴ Lučić, 1962: 82; Lučić, 1990: 32.

⁸⁵ Više o tim spomenicima vidi dalje u radu.

⁸⁶ Ploča oltarne ograde (šir. 64 cm i vis. 75 cm), isklesana od vapnenca, uzidana je u sjeverni zid crkve sv. Trojstva u Donjem Čelu. Sastoji se od dva dijela koja se spajaju po lomu, nedostaje joj gornji dio grede i dio desne profilirane rubnice. Prema navodu V. Lisičara pronađena je u blizini te crkve i uzidana je u nju 1930. g. [Lisičar, 1932: 80-81]. O ploči su pisali M. Jurković i I. Žile [Jurković, 1988: 210, Žile, 2003: 86]. Ploča oltarne ograde (šir. 45 cm, vis. 47 cm i deb. 6 cm), isklesana od vapnenca, pronađena je u ogradnom zidu župne crkve u Donjem Čelu. Danas se nalazi u *Župnoj zbirci Koločep*, a prvi ju je objavio I. Žile [Žile, 2003: 84]. Ploča je oštećena sa svih strana i sačuvan je samo središnji dio uresnoga polja, na kojem su isklesani istovjetni motivi kao i na pluteju iz Sv. Trojice. Razlikuju se jedino u tome što je kod jednog u centralnoj kružnici grifon, a na drugom krilati konj. S obzirom na identičan raspored elemenata središnjega polja, kao i jednaki način izradbe figurativnih prikaza najvjerojatnije se radilo o pločama iste oltarne ograde.

⁸⁷ Dimenzije očuvane ploče istovjetne su onima iz Sv. Mihajla kod Donjeg Čela, što ukazuje na to da je građevina u kojoj su se nalazile bila približno jednake unutrašnje širine kao i potonja (oko 2.35-2.38 m). Uzimajući u obzir da su ostale poznate otočke crkve (Sv. Nikola kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju i Sv. Frano u uvali Jekavac) manje širine, te su ploče resile neko drugo sakralno zdanje. S tim u vezi treba istaknuti to da se u blizini predromaničkog Sv. Nikole, na lokalitetu Petrovo, nalazila crkva sv. Petra koja nije istražena. Riječ je o važnijoj crkvi na Koločepu, s brojnim posjedima. Prvi se put spominje 1280. g., a iz izvora saznajemo da su njome upravljali *hereditari*. [Lisičar, 1932: 101; Lučić,

* * *

Prve pouzdane podatke o Šipanu, Lopudu i Koločepu nalazimo u arhivskim vrelima iz druge polovine 13. stoljeća u kojima se, između ostaloga, navode i njihovi nazivi.⁸⁸ Tako se Koločep spominje kao *Calametum* (*Calamota*, *Calamotum*, *Calafota*, *Calafoda*), Lopud se naziva *Dalafota* (*Dalafotum*, *de la Fodum*, *Dalafodum*, *Dalaffodium*, *Dallafodum*), dok je Šipan zabilježen kao *Juppana* (*Jupana*, *Giupana*, *Giuppana*, *Zuppana*, *Çupana*).⁸⁹ Također, treba napomenuti da se Lopud, zbog svog položaja, često navodi kao *Srednji otok* ili *Otok u sredini* (*Insula de Medio*).⁹⁰

U tom razdoblju teritorij Dubrovačke Općine (*Districtus Ragusii*, *Commune Ragusii*) bio je administrativno podijeljen na knežije (*comitatus*, *contrata*), kojima je upravljao tzv. ladanjski knez.⁹¹ Otoci Šipan, Lopud i Koločep činili su

1966: 201, 205-206; Lučić, 1970: 86, 95]. U vrelima se sve do 16. st. spominju imena upravitelja Sv. Petra, mnogobrojni darovi i doprinosi u skupocjenim predmetima, a nalazimo i podatke o brojnim posjedima na otoku (vrtovi, vinogradi i osam kuća). Zanimljivo je i to da je jedan od njenih upravitelja bio Marin Držić. U 17. st. crkva se više ne navodi u izvorima. [Lisićar, 1932:102-103]. Nažalost, to važno otočko zdanje nije istraženo pa ne možemo donositi zaključke o njezinu izgledu i vremenu nastanka. Danas su vidljivi ostatci zida, ali nije jasno radi li se o ostatku crkvenog zida ili o grobnici. [Žile, 2003: 115].

⁸⁸ Neki autori navode da se Šipan u antici nazivao *Tauris* i da se kod njega odigrala 47. g. pr.n.e. poznata bitka između Pompejeva pristaše Oktavija i Cezarova sljedbenika Vatinija. Međutim, treba naglasiti da u historiografiji postoje različita tumačenja o položaju otoka *Taurisa* i da većina istraživača, ipak, smatra da je to Šćedro, a ne Šipan. [Lučić, 1990: 29, 34]

⁸⁹ K. Jireček izvodi nazive *Calametum*, *Calamota* i *Calamotum* od *calametum*, što se dovođi u vezu s trstikama, dok P. Skok smatra da izraz *calamatus* ima značenje snabdjeven trskama. Skok pretpostavlja da je naziv Koločep vjerojatno predodžba o vinogradarskoj vrijednosti toga otoka [Skok, 1950: 242-245; Lučić, 1970: 85; Lučić, 1973: 44]. Naziv *Dalafota* (*Dalafotum*, *de la Fodum*, *Dalafodum*, *Dalaffodium*, *Dallafodum*) K. Jireček tumači od riječi *Elaphites*, dok je P. Skok mišljenja da se od izraza *Elaphitides* (a ne *Elaphites*) ne može neposredno doći do starog dubrovačkog naziva *Lafota*, ali ni do hrvatskog Lopud, već da on proizlazi iz grčke riječi *élaphos*, tj. *elaphópoda*. Prema Skoku naziv Lopud znači otok koji ima jelenovu nogu [Skok, 1950: 239-240; Lučić, 1970: 83; Lučić, 1973: 45]. Naziv *Juppana* (*Jupana*, *Giupana*, *Giuppana*, *Zuppana*, *Çupana*) D. Farlati objašnjava slavenskim izrazom župan jer je po njemu Šipan sve do 11. st. bio pod zahumskim vladarima, dok I. Sindik smatra da izraz *Jupana* nije slavenskoga podrijetla. P. Skok naziv *Zuppana* pokušava protumačiti iz grčkog jezika i povezuje ga s riječju *gýpanon*, što označava orlovo gnijezdo. Za hrvatski oblik Šipan, koji se javlja 1370. g., Skok misli da potječe od izraza *Zuppana*. [Skok, 1950: 234-236; Lučić, 1973: 45; Lučić, 1990: 30].

⁹⁰ Roller, 1955: 128.

⁹¹ Do 14. st. u Dubrovačkoj Općini postojala su tri područja: *Civitas* (grad Dubrovnik, tj. gradsko područje unutar zidina), *Insule* (otoci: Šipan, Lopud i Koločep (Tri otoka, Otoci), Daksa, Sv. Andrija, Lokrum, Supetar, Mrkan, Bobara, Lastovo i dr.) i *Astarea* (izvangradsko kopneno područje: Župa, Šumet, Rijeka, Zaton, Gruž i okolica grada izvan zidina)

jednu knežiju, a njihov knez prvi se put spominje u *Statutu grada Dubrovnika* godine 1272., kao *comes insularum Juppane, Dalafodi et Calamote*.⁹² Zajednički knez za Tri otoka imao je sjedište na Šipanu, a biralo ga je Veliko vijeće.⁹³ Osim šipanskog kneza, nailazimo na podatak da je godine 1285. postojao knez na Lopudu.⁹⁴ Iz tih najranijih vrela bilježimo i prve vijesti o spomenicima. Tako saznajemo da je od 1249. do 1312. godine postojalo dvadeset i šest elafitskih sakralnih zdanja - od kojih trinaest na Šipanu, sedam na Lopudu i šest na Koločepu.⁹⁵ Iako nam o većini njih danas svjedoče uglavnom (neznatni) materijalni ostatci, neka su i dobro sačuvana. No, treba napomenuti da pojedine crkve još uvijek nisu ubicirane (Sv. Đurđe i Sv. Vid na Koločepu, Sv. Pankracije na Šipanu), a da se primjerice nekoliko jednobrodnih crkava s kupolom u tim izvorima ne spominje (Sv. Nikola kod Donjeg Čela i Sv. Frano u uvali Jekavac na Koločepu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica na Lopudu). Moguće je da su neke od njih imale drukčiju posvetu od one današnje, pa se u 13. stoljeću navode pod drugim (danas nepoznatim) titularom ili je u to vrijeme na otocima bio veći broj građevina negoli je arhivski zabilježeno. Na temelju podataka iz dokumenta uočljivo je kako redovito svaka crkva ima zemlju koju su obrađivali seljaci ili zakupci, a zauzvrat bi vlasniku crkve davali dio ploda ili određeni novčani iznos.⁹⁶ Također, najvećim brojem crkava upravljali su *rectores*, a to

---

[Marinović, 1954: 195; Lučić, 1990: 62; Foretić, 1980: 125]. Knežije su se dijelile na manje upravne i financijsko-sudske jedinice: *kaznačine*. No, otočke su se knežije nazivale *insulae* i upravna jedinica se dijelila na *communitates*. Knezovi koji su upravljali područjem izvan grada nazivali su se ladanjski knezovi. [Marinović, 1954: 196-199; Lučić, 1970: 106; Lučić, 1990: 62].

⁹² Statut, 2002: 180-182; Lučić, 1970: 106; Lučić, 1990: 60.

⁹³ Šipanski knez imao je više nadzornu službu negoli stvarnu vlast, jer je Dubrovačka Općina intervenirala u svim važnijim pitanjima sudstva i uprave. Također, u vrijeme većih opasnosti morale su se poštivati odredbe dubrovačkog kneza. Knez na Šipanu imao je određenu jurisdikciju u nekim sporednim stvarima i to u okviru ovlaštenja koja su mu određena Statutom. [Statut, 2002: 180-182; Lučić, 1990: 62].

⁹⁴ Lučić, 1970: 108.

⁹⁵ Za Šipan se spominju sljedeće građevine: Sv. Nikola u Šipanskoj Luci (1252.), Sv. Stjepan u Šipanskoj Luci (1252.), Sv. Stjepan na lokalitetu Kala Duha (1252.), Sv. Mihajlo u Pakljeni (1272.), Sv. Petar na Veljem vrhu (1275.), Sv. Barbara u Sutvari (1281.), Sv. Ilija na brdu sv. Ilije (1281.), Sv. Andrija na lokalitetu Kalandrino (1282.), Sv. Mihajlo „nad morem“ ili onaj na Veljem vrhu (1282.), Sv. Đurđe u Suđurđu (1285.), Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela (1312.) i Sv. Pankracije (1252., 1352.). Za Lopud se navodi: Sv. Ilija na Sutioni (1249., 1270., 1281.), Sv. Spasitelj u Lopudu (1260.), Gospa od Šunja (1279.), Sv. Mihajlo na obali prema Školju (1281.), Sv. Mauro na lokalitetu Poluge (1281., 1284.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu (1281., 1285.) i Sv. Petar na Ivanjem brdu (1299.); a za Koločep Sv. Ivan u predjelu Lampričevo (1266.), Sv. Đurđe (1269.), Sv. Vid (1270.), Sv. Petar u predjelu Petrovo (1280., 1283.), Sv. Srđ u Bigama (1283., 1295) i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela (1300.). [Lučić, 1962: 80-83; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87; Lučić, 1990: 32; Menalo, 2006: 26].

⁹⁶ Lučić, 1966: 202-206; Lučić, 1970: 84-87.

su ponajprije bili kanonici ili svećenici koje je imenovao kaptol, odnosno nadbiskup.⁹⁷ Među njima ističu se oni s počasnim naslovom opata - *hereditari*. Opatske crkve bile su izvan jurisdikcije mjesnoga župnika i direktno podređene kaptolu.⁹⁸ *Hereditar*, u pravilu kanonik, doživotno je uživao sve prihode s crkvenoga posjeda, a imao je i pravo nadgledati rad župnika.⁹⁹ U tim vrelima zabilježeno je i sedam crkava tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*, od kojih su tri na Šipanu (Sv. Petar na Veljem vrhu, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela), dvije na Lopudu (Sv. Ilija na Sutioni i Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu) i dvije na Koločepu (Sv. Srđ u Bigama i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela).¹⁰⁰ Većinom se spominju kao opatske, saznajemo da su imale posjede na otoku i izvan njega, a navode se i imena njihovih upravitelja, tj. *hereditara* (Sv. Srđ i Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu)¹⁰¹ Među njima se jedino ona u Pakljeni na Šipanu bilježi kao benediktinska crkva.¹⁰² U izvorima nalazimo podatke o tome da je opatija raspolagala brojnim posjedima (1280.-1282.), dok su ostala zdanja u pravilu posjedovala malo zemlje.¹⁰³ Izuzetak predstavlja lopudska crkva sv. Ilije, jer se za nju navodi da je imala više posjeda na Šipanu (1249., 1270.) i na Lopudu (1282.).¹⁰⁴

Od prve polovine 14. i tijekom prvih desetljeća 15. stoljeća Dubrovačka Općina, odnosno Republika, proširuje svoj državni teritorij i pod njezinu vlast dolazi otok Mljet, kojim je neko vrijeme upravljao šipanski knez.¹⁰⁵ U

⁹⁷ Lučić, 1970: 84.

⁹⁸ Lučić, 1970: 84.

⁹⁹ Lučić, 1970: 84.

¹⁰⁰ Sv. Ilija na Sutioni na Lopudu (1249., 1270, 1281.), Sv. Mihajlo u Pakljeni na Šipanu (1272., 1280.-1282., 1288.), Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu (1275.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu na Lopudu (1281., 1285.), Sv. Srđ u Bigama na Koločepu (1283., 1285.), Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu (1300.) i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela na Šipanu (1312.). [Lučić, 1962: 81-82; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87, 95; Lučić, 1990: 32; Žile, 2003: 97, 106; Menalo, 2006: 26].

¹⁰¹ Lučić, 1962: 81-82; Lučić, 1966: 201-206; Lučić, 1970: 83-87; Lučić, 1990: 32.

¹⁰² Lučić, 1962: 82; Lučić, 1990: 32; Ostojić, 1964: 456.

¹⁰³ Lučić, 1990: 44.

¹⁰⁴ Lučić, 1966: 201-202; Lučić, 1970: 84; Lučić, 1990: 43.

¹⁰⁵ Od 1333. do 1426. g. širi se teritorij Dubrovačke Općine, tj. Republike pa u njezin sastav ulazi Stonski rat (1333.), otok Mljet (1345., službeno od 1410.), Slansko primorje (1399.) i Konavle (1419., 1426.). U razdoblju od 1413. do 1417. g. pod njezinom su vlašću bili i srednjodalmatinski otoci Korčula, Hvar s Visom i Brač. Republika koja se tako službeno naziva od 1420. g., očuvala je svoj državni teritorij sve do 1808. g., a on je obuhvaćao kopneni pojas od Oštrog rta do ušća Neretve, potom sve otoke i otočiće uz obalu od Molunata do Elafita, te Mljet i Lastovo. [Marinović, 1954: 193, 196; N. Klaić, 1967: 220; Foretić, 1980: 134; Stulli, 1987: 16].

15. i 16. stoljeću nastupit će „zlatno doba“ Republike koja je na vrhuncu svoje ekonomske i političke moći, a snažan gospodarski i kulturni prosperitet doživjet će i tri Elafitska otoka. U tom pogledu treba istaknuti razvoj pomorstva i brodogradnje na Lopudu koji postaje najznačajnije brodovlasničko središte Republike, s flotom od osamdesetak brodova i vlastitim brodogradilištem.¹⁰⁶ Gospodarskim procvatom i porastom stanovništva raste njegov značaj, pa od 1447. godine dobiva vlastitog kneza koji je upravljao i Koločepom.¹⁰⁷ Generalni vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije Serafino Razzi (1531.-1611.), navodi da se krajem 16. stoljeća na tom otoku nalazilo čak tridesetak crkava i kapela te da je znameniti Lopuđanin Miho Pracat (1528.-1607.) ondje želio osnovati biskupiju.¹⁰⁸ Iako u tom naumu nije uspio, za života tog najbogatijeg pojedinca u prošlosti Republike lopudski je župnik stekao počasni naslov *archipresbyter*.¹⁰⁹ U vrijeme ekonomskog procvata Elafita podižu se brojni spomenici na sva tri otoka, naručuju vrijedna likovna djela, domaćih i inozemnih majstora, a obnavljaju se i mnoga starija zdanja.¹¹⁰

Od kraja 16. stoljeća slabi ekonomska moć Republike što se neposredno odrazilo na stagnaciju i pad gospodarstva na Elafitima, a u istom razdoblju zabilježe-

¹⁰⁶ Lisičar, 1931: 28-32; Lisičar, 1932: 27-29; Marinović, 1954: 201; Stulli, 1987: 22.

¹⁰⁷ Lisičar, 1932: 27-29; Marinović, 1954: 196; Foretić, 1980: 134. O broju stanovnika u vrijeme ekonomskog procvata Lopuda nailazimo na različite podatke. Tako I. M. Matijašević (Mattei) navodi da je bilo 18.000 žitelja, od toga 14.000 odraslih. Te podatke kasnije su preuzeli G. Körbler i L. Vojnović, dok je V. Lisičar ukazao na to da se radilo o znatno manjem broju stanovnika - najviše 4.000. [Lisičar, 1931: 19-34; Marinović, 1954: 183; Lučić, 1993: 16].

¹⁰⁸ S. Razzi piše da je M. Pracat iz temelja podigao crkvu prepunu ukrasa i posvetio ju Sv. Križu, a navodno je za njezinu obnovu utrošio 100.000 škuda. Dalje piše da je želio da Lopud postane biskupija i da je za to ponudio 300 škuda prihoda, ali mu se ta želja nije ostvarila. [Razzi, 2011 (1595): 185-190]. Crkva sv. Križa izgrađena je na obali, u blizini Pracatove kuće, a spominje se u njegovoj oporuci sastavljenoj 1596. g. [Lisičar, 1931: 57]. O njoj piše i I. M. Matijašević (Mattei) koji navodi da je bila oštećena u potresu 1667. g. - urušio joj se svod, pročelje i bočni zidovi. Također, spominje podatak da je 1712. g. iz nje prenesena slika *Rođenje Kristovo* u dubrovačku katedralu. U vrijeme Matijaševićeva boravka na otoku, u crkvi se odvijalo bogoslužje (točnije u njezinoj apsidi). [Lučić, 1966: 211-212; Lučić, 1993: 19]. Danas su joj očuvani ostatci zapadnog pročelja (s rubnim lezenama) i četvrtasta, nadsvedena apsida. I. Fisković smatra da je riječ o manirističkoj građevini i ističe njezinu sličnost s dubrovačkom crkvom sv. Roka, koja je stradala u potresu 1667. g. Isti autor misli da je obje građevine projektirao Jakov de Spinis. [I. Fisković, 2012: 198-199]. Iz lopudske crkve prenesena je još jedna slika u katedralu, dok je ona *Sv. Križa* danas u franjevačkoj crkvi Gospe od Špilice na Lopudu [Lisičar, 1931: 57-58; I. Fisković, 2012: 198].

¹⁰⁹ Taj počasni naslov prvi je put zabilježen za lopudskog župnika Petra Palikuću. Naslov mu je dodijelio nadbiskup Fabio Tempestivo 1604. g. Počasni naslov *archipresbyter* imali su svi lopudski župnici od 1604. do 1831. g. [Lisičar, 1931: 80, 91; Marinović, 1954: 183; Lučić, 1993: 17].

¹¹⁰ Više o tome vidi u: Planić-Lončarić, 1991: 113-129; Badurina-Čorak, 1998: 53-61; Grujić, 2003: 65-72; Prijatelj-Pavičić, 2006: 63-85; I. Fisković, 2012: 177-201.

ne su učestale pljačke osmanlijskih gusara.¹¹¹ Od tih napada izgleda da je ponajviše bio na udaru Lopud, pa je Veliko vijeće 1613. godine donijelo odluku da sve žene i djeca napuste otok i da se sklone na sigurnija mjesta na obali.¹¹² Godine 1667. razoran potres (*Velika trešnja*) prouzročio je mnogobrojne ljudske žrtve i velike materijalne štete u Gradu i okolici, a podatke o žrtvama i oštećenjima nalazimo i za tri Elafitska otoka (napose za Lopud).¹¹³ Također, treba istaknuti da su od toga doba Tri otoka ponovno zajednička knežija sve do pada Republike (1808.).¹¹⁴ U periodu od 17. do 19. stoljeća uočljivo je da je veliki broj elafitskih crkava izvan bogoštovne funkcije i u ruševnom stanju, a neke od njih stradale su i u velikom potresu.¹¹⁵ Krajem 19. stoljeća nepotrebno je srušena najrepresenzativnija crkva tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* - Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela na Koločepu, a njezina je građa tada upotrijebljena za izgradnju mrtvačnice i trijema obližnjeg Sv. Nikole (Sv. Vida).¹¹⁶

U prvoj polovini 20. stoljeća nastaju dva vrijedna djela lopudskog župnika V. Lisičara (1879.-1938.) o spomeničkoj baštini otoka Koločepa i Lopuda.¹¹⁷ U tim radovima su, između ostalog, po prvi put objavljene srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom na Elafitskom otočju, čime su proširena ondašnja saznanja o brojnosti toga tipa arhitekture na širem dubrovačkom prostoru. Osim dragocjenih arhivskih podataka, Lisičar donosi njihove opise, a riječ je o pet crkava na Koločepu (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama, Sv. Barbara u Borju i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni) i jedne na Šipanu (Sv. Petar na Veljem vrhu).¹¹⁸ Dvadesetak godina kasnije detaljnije su obrađeni spomenici toga tipa na otoku Šipanu

¹¹¹ Marinović, 1954: 213; Ostojić, 1964: 458; Ostojić, 2010: 150.

¹¹² Marinović, 1954: 213.

¹¹³ G. Körbler i L. Vojnović ističu velika razaranja na Lopudu, dok je V. Lisičar smatrao da ta oštećenja nisu bila takvih razmjera (kako se to ranije mislilo) [Lisičar, 1931: 19-26].

¹¹⁴ Veliko vijeće donijelo je 10. travnja 1668. g. odluku da se za iduće tri godine bira jedan knez za Šipanu i Lopud te da će on dio vremena boraviti na Šipanu, a dio na Lopudu [Lisičar, 1931: 34; Marinović, 1954: 197].

¹¹⁵ Usp. u: Lisičar, 1931; Lisičar, 1932; Lučić, 1993: 13-26; Tomas, 2014: 114-115.

¹¹⁶ Vojnović, 1899: 14; Lisičar, 1932: 87, 89-91, 96, 119-121; Žile, 2002: 76, 254, Žile, 2003: 105, 107; Peković, 2008: 10-13, 91. Tom prilikom proširena je i otočka komunikacija između Donjeg i Gornjeg Čela, a koja je prekrila ostatke crkvenog pročelja. Prema opisu suvremenika saznajemo da je Sv. Mihajlo bio nadsveden i da se na pročelju nalazila preslica. Također, tada je iz crkve prenesena oltarna pala, s prikazom sv. Mihovila, u obližnju crkvu sv. Antuna Opata u Donje Čelo. [Lisičar, 1932: 86-89, 96, 120-121; Žile, 2002: 254; Žile, 2003: 105].

¹¹⁷ Lisičar, 1931; Lisičar, 1932.

¹¹⁸ Lisičar, 1931: 9-18; Lisičar, 1932: 76-113, 170-181.

(Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu), a o njima su pisali Josip Posedel i Samuel Puhiera.¹¹⁹ Od druge polovine 20. stoljeća bilježimo veći broj radova o elafitskim spomenicima, napose o crkvama tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa*. Među njima najvažniji su oni Tomislava Marasovića koji ih pod tim nazivom i uvodi u literaturu,¹²⁰ a važan doprinos u njihovu proučavanju predstavljaju i radovi I. Fiskovića.¹²¹ Osim njih, potrebno je spomenuti Željka Pekovića koji je u posljed-

¹¹⁹ J. Posedel prvi donosi podatke i arhitektonsku dokumentaciju o Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela, Sv. Mihajlu u Pakljeni i Sv. Petru na Veljem vrhu, dok je S. Puhiera nastojao objasniti podrijetlo jednobrodne kupolne arhitekture na Elafitima i u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata), kao i povijesno-kulturni kontekst njihova nastanka. Tako im podrijetlo tumači bizantskim utjecajem koji se na taj prostor prenosio preko južne Italije i Srbije, a ističe i važnost onodobnog Dubrovnika, kao crkveno-političkog središta južne Dalmacije, te ih sve datira u 11. st. Vidi više u: Posedel, 1952: 113-128; Puhiera, 1956: 227-246.

¹²⁰ Godine 1960. T. Marasović je objavio rad pod nazivom *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka* gdje prvi koristi taj termin, a on je otad prihvaćen u literaturi. Isti je napisao više radova o crkvama toga tipa, uglavnom ponavljajući ranije stavove. No, razlike su primjetne u broju građevina koje uvrštava u tu grupu spomenika. Tako se 1960. g. radilo o petnaest crkava - dvije u Dubrovniku (Sv. Nikola i Sigurata), tri na otoku Koločepu (Sv. Nikola kod Donjeg Čela, Sv. Srđ u Bigama i Sv. Antun Padovanski u Gornjem Čelu), tri na otoku Lopudu (Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu, Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica i Sv. Ilija na Sutioni), tri na otoku Šipanu (Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela, Sv. Mihajlo u Pakljeni i Sv. Petar na Veljem vrhu), jedna u Stonu (Sv. Mihajlo), jedna u Boki kotorskoj (Sv. Toma u Kutima), a kao najsjevernije primjere navodi Sv. Petra u Omišu i Sv. Nikolu kod Selaca na otoku Braču. Kasnije ubraja i Sv. Mihovila kod Dola na Braču, Sv. Barbaru u Borju na Koločepu, te Sv. Dmitra u Gabrilima, dok 2008. g. izostavlja Gabriele, ali navodi memoriju na otoku Majšanu (?) i Sv. Jurja u Tučepima, pa je na kraju riječ o sveukupno dvadeset crkava. Unutar razmatrane grupe spomenika utvrdio je tipsku klasifikaciju, te ih je prema rješenju vanjskog zidnog oplošja podijelio na one razvedenog i nerazvedenog eksterijera. Sve ih datira u drugu polovinu 11. st., s izuzetkom lopudskog Sv. Ilije, za koji (u novije vrijeme) smatra da se radi o najranijoj crkvi u toj skupini koja je podignuta u drugoj polovini 9. st. Brojnost tog tipa arhitekture na širem dubrovačkom prostoru vidi kao rezultat crkvenog programa gradnje, koji je tijekom 11. st. provodila Dubrovačka metropolija i u tom pogledu ističe značaj onodobnog Dubrovnika kao crkvenog središta južne Dalmacije. Autor se osvrnuo i na pitanje podrijetla tog tipa gradnje. Tako mu genezu uočava u udaljenim armenskim crkvama s upisanim transeptom iz 7. ili 8. st., a isti *prauzor* zamjećuje i kod bliskih zdanja u južnotalijanskoj regiji Apuliji, Grčkoj, te kod crnogorskog Sv. Đorđa u Podgorici, koje dovodi u vezu s domaćim primjerima. Vidi više u: T. Marasović, 1960: 33-47; T. Marasović, 1978: 69-86; T. Marasović, 1985: 135-158; T. Marasović, 1988: 455-462; T. Marasović, 1988-89: 27-40; T. Marasović, 1994: 160-166; T. Marasović, 1997; T. Marasović, 2008: 254-259, 411-413; T. Marasović, 2011: 473-477, 485-487, 543-545, 573-575; T. Marasović, 2013: 29-39, 130-138, 199-204, 211-220, 224-238, 250-277, 339-344.

¹²¹ U prvom redu valja istaknuti zasluge autora za utvrđivanje njihove kronologije. Iako smatra da najveći broj tih crkava ima ranoromanička obilježja i da su podignute tijekom 11. st., opravdano je primijetio da su neke od njih izgrađene i prije toga doba (poput stonskog Sv. Mihajla), dok je za koločepskog Sv. Antuna Padovanskog u Gornjem Čelu ukazao na to kako se radi o kasnijoj građevini iz 14. st., čime je dokazao da će taj tip arhitekture kontinuirati

njih petnaestak godina objavio veći broj radova o pojedinim spomenicima na Elafitskom otočju (Sv. Nikola i Sv. Mihajlo na Koločepu, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Petar na Šipanu),¹²² te Ivicu Žile koji je pisao o crkvama na otoku Koločepu (Sv. Nikola, Sv. Mihajlo, Sv. Srđ, Sv. Barbara, Sv. Frano i Sv. Antun Padovanski).¹²³

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća provedena su arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na većem broju (kasno) antičkih i srednjovjekovnih spomenika na Elafitima. Tako su na Koločepu istraženi: ostatci rimskog sklopa na lokalitetu Igalo kod Donjeg Čela (1969.), Sv. Srđ u Bigama (1972.), Sv. Barbara u Borju i Sv. Frano u uvali Jekavac (1975.); na Lopudu: Sv. Ilija na Sutioni i Sv. Petar na Ivanjem brdu (1963.-1979.), Sv. Ivan Krstitelj na Ivanjem brdu (1963., 1973.-1979.) i Sv. Nikola (Grčki) na brdu Polačica (1974.-1978.); te na Šipanu: Sv. Mihajlo u Pakljeni (1968., 1973.) i Sv. Ivan Krstitelj kod Šilova Sela (1977.).¹²⁴ Voditeljica tih istraživanja bila

---

i u gotičko doba. Promatranoj grupi spomenika prvi je ubrojio dubrovačkog Sv. Luku i koločepsku Sv. Barbaru u Borju. Za pojavu jednobrodnih kupolnih crkava na dubrovačkom prostoru ističe važnost Dubrovnika, kao središnje crkvene ustanove na južnom Jadranu, a kao mogući uzor za taj tip gradnje nalazi u (rano)srednjovjekovnim adaptacijama ranokršćanskih svetišta (napose u memoriji na otoku Majsanu). Osim uzora u lokalnom graditeljstvu, naglašava bizantsku prisutnost na tom prostoru, pa podrijetlo tzv. *južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa* vidi u dodiru lokalnog graditeljstva s bizantskom baštinom, pri čemu s pravom odbacuje pretpostavke o utjecaju jednobrodnih crkava južnotalijanske regije Apulije i udaljenih grčkih otoka. Brojnost tih zdanja na Elafitskom otočju, osobito na najmanjem Koločepu, smatra neprimjerenim njegovoj veličini, a imajući u vidu skromne dimenzije tih građevina, pretpostavlja da je riječ o „privatnim“ crkvama moćnijeg reda zemljoposjednika. Također, misli da i ostale crkve toga tipa, zbog srodnih dimenzija, nisu bile namijenjene okupljanju većeg broja vjernika, već da su, po svemu sudeći, služile svećenstvu ili povlaštenom staležu kao „privatne“ crkve. Vidi više u: I. Fisković, 1970: 5-29; I. Fisković, 1980a: 213-255; I. Fisković, 1985: 133-163; I. Fisković, 1988: 189-208; I. Fisković, 1995: 14-27; I. Fisković, 1996: 371-386; I. Fisković, 1996a: 59-80; I. Fisković, 1997: 261-275; I. Fisković, 1998: 266-270; I. Fisković, 2001: 399-453; I. Fisković, 2009: 17-36; I. Fisković, 2010: 183-200.

¹²² Peković, 1995 (1991): 145-158; Peković, 2002: 233-251; Peković, 2003: 77-92; Peković, 2008.

¹²³ Žile, 2002: 253-267; Žile, 2003.

¹²⁴ Za crkvu sv. Srđa u Bigama na Koločepu vidi više u: Menalo, 2006: 26-27; Žile, 2003: 96-104. Crkva sv. Barbare na lokalitetu Borje na Koločepu je 1964. i 1968. g. snimljena od strane Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu (IPU), a osim snimke postoji i njezin opis u Arhivu Konzervatorskoga odjela u Dubrovniku (KODU). Rezultate arheoloških istraživanja iz 1975. g. u većoj mjeri je objavio I. Žile [Žile, 2003: 56-62]. Rezultate arheoloških istraživanja Sv. Frana u uvali Jekavac na Koločepu objavio je I. Žile [Žile, 2003: 45-50]. Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na Sv. Mihajlu u Pakljeni na Šipanu provedeni su 1968. i 1973. g. Voditelj arheoloških istraživanja 1968. g. bio je I. Fisković, dok je voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova 1968. i 1973. g. bila D. Beritić. Više o tim istraživanjima vidi u: Izvještaj i Fototeka KODU, 1968; I. Fisković, 1970: 21-25; I. Fisković, 1996a: 74; I. Fisković, 1999-2000: 242. U crkvi sv. Ivana Krstitelja kod Šilova Sela na Šipanu otkrivene su bile vrijedne ranoromaničke zidne slike (voditelj restauratorskih radova na freskama: E. Pohl) [I. Fisković, 1996: 376; Peković, 2008: 43, 46]. O istraživanjima lopudskih crkava vidi dalje u radu.

je Dubravka Beritić, s izuzetkom koločepskog Sv. Srđa (voditeljica: Romana Menalo) i šipanskog Sv. Mihajla (voditelj: I. Fisković). U posljednjih dvadesetak godina arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su na dva važnija spomenika na Koločepu - Sv. Nikola (1997.-1998.) i Sv. Mihajlo (1997.-1998.; 2000.) kod Donjeg Čela.¹²⁵ Voditelji tih istraživanja bili su Ž. Peković i I. Žile, a tada su otkriveni vrijedni oslici u Sv. Nikoli i reprezentativna skulptura iz Sv. Mihajla. U istom periodu istražen je i radikalno obnovljen Sv. Petar na Veljem vrhu na Šipanu (1994.-1999., voditelj: Ž. Peković), a radovi su ponovno poduzeti na šipanskom Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela (1998.-2001., voditelj: Ž. Peković).¹²⁶ Na otoku Lopudu istraženi su Sv. Maur(o) na lokalitetu Poluge (1998., voditelji: I. Žile i Zvezdana Tolja) i tvrđava Kaštio (Sutvrač) na brdu Polačica (2015., voditeljica: Z. Tolja).¹²⁷

---

¹²⁵ Prilikom istraživanja Sv. Nikole kod Donjeg Čela otkriveni su graditeljski ostatci predromaničke crkve i arhitektonske plastike, te ranoromanički zidni oslik. Crkvi je rekonstruirana kupola, a tada je uklonjen i nadograđeni trijem iz 19. st. u kojem je nađeno više ulomaka skulpture (koja se većim dijelom pripisuje obližnjem Sv. Mihajlu). Vidi više u: Izvještaj KODU, 1997; Žile, 2002: 254-267; Žile, 2003: 77, 81-86; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 1-10; Peković, 2008: 14, 84-105. U Sv. Mihajlu su sedamdesetih godina vršena sondažna istraživanja od strane Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu (IPU), a spomenik je i arhitektonski snimljen. Devedesetih godina su otkriveni graditeljski ostatci ranoromaničke crkve i ulomci skulpture. Tada su pronađeni i dijelovi reprezentativne ograde svetišta, koja je tom prilikom rekonstruirana i nalazi se u *Župnoj zbirci Koločep* u Donjem Čelu. Vidi više u: Peković, 2000: 9-17; Žile, 2002: 257-266; Žile, 2003: 77, 106, 121-123; Peković-Violić-Brajnov, 2005: 1-7; Peković, 2008: 86-105.

¹²⁶ U tom periodu nekada ruševna crkva sv. Petra u potpunosti je rekonstruirana. Vidi više u: Peković, 2002: 233-251; Peković, 2003: 77-92; Peković, 2008: 108-137; Tomas, 2014: 188-192. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim oslicima u Sv. Ivanu Krstitelju kod Šilova Sela poduzeti su od 1998. do 2001. g. (voditeljica restauratorskih radova na freskama: C. Pezzi), a u tom razdoblju u potpunosti je rekonstruirana i kupola. Vidi više u: Peković, 2008: 42-69.

¹²⁷ Žile, 2003: 42. O istraživanju tvrđave Sutvrač na brdu Polačica vidi u poglavlju M. Zeman.